

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет філології, історії та політико юридичних наук
Кафедра історії України
Історія та археологія
032 Історія та археологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

КЕРАМІКА ТА ГОНЧАРСТВО В ІСТОРІЇ НІЖИНА

Карпенко Анни Анатоліївни

Науковий керівник:

Дудка Раїса Анатоліївна

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: _____

Рецензент: _____

Допущено до захисту:

Ніжин - 2023

Зміст

Анотація.....	3
Вступ.....	5
Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження	9
1.1. Кераміка та гончарство в історіографії	9
1.2. Історія археологічних досліджень Ніжина	18
1.3. Джерела вивчення кераміки й гончарства на території Ніжина	22
Розділ 2. Гончарство на території Ніжина	28
2.1. Складові гончарного ремесла: сировина, техніки, інструментарій, орнаментация.....	28
2.2. Особливості випалювання посуду.....	35
2.3. Історія гончарного ремесла у Ніжині.....	38
Розділ 3. Кругова кераміка на території Ніжина за результатами досліджень Ніжинської археологічної експедиції	47
3.1. Середньовічний період.....	47
3.2. Ранньомодерний та ранній новітній час.....	51
Висновки.....	59
Список використаних джерел та літератури	62
Додатки.....	76

Анотація

Карпенко А.А. Кераміка та гончарство в історії Ніжина.

Магістерська робота присвячена дослідженню генези та місця традиційного гончарства в історії Ніжина, а також особливостей кругової кераміки, отриманої в ході археологічних розкопок на території міста.

Шляхом аналізу керамологічних та археологічних доробків, а також наявного масиву матеріальних і письмових джерел, охарактеризовано складові ремесла та його розвиток в історії Ніжина, прослідковано генезу місцевого гончарства від середньовіччя до раннього новітнього періоду.

Застосувавши досвід типології, розробленої провідними науковцями в цій галузі, було виявлено наймасовіші групи вінець кераміки та співставлено їх з виокремленими типами в дослідженнях локально близьких до Ніжина археологічних пам'яток.

Ключові слова: кругова кераміка, традиції гончарства, археологія Ніжина, керамічний посуд, автентичне ремесло.

Додайте ще хоч речення

Karpenko A.A. Ceramics and pottery in the history of Nizhyn

The master's thesis is devoted to the study of the genesis and place of traditional pottery in the history of Nizhyn, as well as the features of circular ceramics obtained during archaeological excavations in the city.

Through the analysis of ceramological and archaeological findings, as well as the available array of material and written sources, the components of the craft and its development in the history of Nizhyn are characterized, the genesis of local pottery from the Middle Ages to the early modern period is traced.

Applying the experience of typology developed by leading scholars in this field, the most massive groups of crown ceramics were identified and correlated with the types identified from studies of archaeological sites locally close to Nizhyn.

Key words: circular ceramics, pottery traditions, archaeology of Nizhyn, ceramic ware, authentic craft.

Вступ

Як відомо, кераміка – наймасовіший вид підйомного матеріалу та артефактів, який археологи здобувають в результаті розкопок що дозволяє охарактеризувати побут, традиції та матеріальну культуру людей на визначеній території у певний період. У процесі дослідження історії повсякдення, особливу увагу привертає саме глиняний посуд, детальне вивчення якого, крім іншого, дозволяє пролити світло на два важливі аспекти діяльності людини: процес виготовлення виробу (етапи, техніки тощо) та його експлуатації в побуті. Хоча виробництво посуду відбувалось за базовою технологією в різних куточках України нам було цікаво відстежити ці технології на місцевому матеріалі. Також керамічні вироби, знайдені в ході розкопок Ніжина, можуть вказувати на економічні та торгівельні зв'язки міста з іншими регіонами, кількість населення а також культурний розвиток побуту.

На жаль, велика кількість фрагментів знайденої кераміки в Ніжині, через поганий стан збереження чи незначний розмір, не дає змоги визначити тип посудини та його призначення, тим самим позбавляє науковців можливості провести належні дослідження. Хоча і в меншій кількості, та все ж наявні добре збережені зразки елементів посуду, зовнішній вигляд якого археологи можуть схематично відтворити, використовуючи один з методів камеральної обробки кераміки – графічну реконструкцію. До того ж, керамічні вироби, які й досі використовуються в сучасному світі, ілюструють розвиток технік та технологій їх виготовлення, тому вони є важливим джерелом для вивчення локальної історії.

Актуальність теми, насамперед, зумовлена відсутністю спеціалізованих досліджень, які б звертали увагу саме на питання розвитку гончарної традиції та особливості кераміки, здобутої в результаті археологічних розкопок нашого міста. Адже, попри вивчення різних аспектів історії Ніжина, це питання не ставало предметом уваги ні місцевих краєзнавців, ні істориків загалом. Завдяки багаторічним археологічним розкопкам, вдалося пролити світло на історію функціонування міста, а вивчення кераміки її яскраво доповнює. До того ж,

наявний значний масив як матеріальних, так і писемних джерел, що дозволяє розробити тему, застосувавши наукові методи дослідження кераміки та традицій гончарства для території Ніжина.

Об'єктом дослідження є історія гончарного ремесла як складової матеріальної культури Ніжина.

Є матеріальна культура м. Ніжина ???

Предметом дослідження є генеза та особливості гончарного ремесла і кругової кераміки в історії та археології Ніжина .

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з першої половини XIст. до першої чверті XX століття. Нижня межа обумовлена археологічно, адже на території Ніжина масово зафіксовано кераміку, яку впевнено кваліфікують як гончарну і датовано саме першою половиною XI ст. Верхня визначена тим чинником, що процес виготовлення посуду був практично уніфікований, а самі вироби стали подібними, однотипними тобто фабричними з другої половини XX століття.

Мета роботи - дослідити процес розвитку гончарства та особливості кругової кераміки, здобутої в результаті розкопок на території Ніжина.

Для реалізації мети, поставлено наступні **завдання**:

1. Дослідити історіографію питання.
2. Прослідкувати історію археологічних досліджень Ніжина.
3. Охарактеризувати джерельну базу.
4. Проаналізувати складові гончарства та особливості випалювання посуду.
5. Прослідкувати історію гончарного ремесла в Ніжині

6. Охарактеризувати керамічний комплекс середньовічного, ранньомодерного та раннього новітнього періодів міста.

Методологічна основа роботи обумовлена предметом, метою та завданнями дослідження. Застосовано комплексний підхід щодо визначення методів дослідження.

В основу даної роботи було покладено загальнонаукові принципи пізнання наукової дійсності: принцип історизму, який полягає у висвітленні минулих подій в їхньому історичному контексті; принцип розвитку, який базується на тому, що жодне явище не може з'явитися без підґрунтя; принцип всебічності, орієнтований на різносторонній аналіз предмета вивчення.

Наведені принципи втілено завдяки використанню аналогій та системного, хронологічного, порівняльного методів.

Практичне значення роботи полягає в тому, що наведені висновки можуть бути використані науковцями для подальшого дослідження теми автентичного гончарного ремесла в історії м. Ніжина, а викладені положення неодмінно стануть підґрунтям для розробки типології кругової кераміки з розкопок міста.

Структура роботи обумовлена специфікою теми, мети і завдань даного дослідження. Вона складається з трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури, а також додатків.

Апробація результатів дослідження. Базові положення та основний зміст магістерської роботи було представлено на студентських археологічних конференціях, у статтях та тезах, підготованих і опублікованих авторкою.

????????**Всі статті і конференції**

Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження

1.1. Кераміка та гончарство в історіографії

Загальновідомий факт, що Ніжин має величну історію, яка сягає корінням часів Київської Русі. В історіографії відображено багато аспектів життєдіяльності міста, але варто зазначити, що питання власне виробництва кераміки та розвитку гончарства на його території досі не ставали предметом самостійного дослідження. Оскільки виробництво посуду відбувалось за базовою технологією в різних куточках України, то для формування цілісного уявлення про відображення даної теми в історіографічній площині, можна розглянути низку праць, присвячених вивченню гончарства та кераміки деяких частинах України. Зокрема, інтерес становлять доробки, що розкривають характерні риси та особливості даної теми у територіально близьких до сучасної Чернігівської області регіонах.

Історіографічний аналіз кераміки розпочався на початку ХХ ст., коли завдяки датуванню кераміки вдавалось визначити хронологічні межі існування археологічних пам'яток. У процесі подальших систематичних археологічних розкопок, вдалося накопичити значні масиви керамічного матеріалу, що спонукало дослідників до розробки основних принципів вивчення в цій галузі: систематизації, аналізу особливостей та складання типів, котрими користуються й досі. До того ж, увагу було звернуто на еволюцію процесу виробництва, обладнання майстрів, техніки випалу. Таким чином, відбувся певний розвиток у царині методів вивчення кераміки, адже в кінці ХІХ століття дослідження носили описовий або статистичний характер. Позитивну роль відіграв процес оформлення музейних установ, у котрих окреме місце займали саме керамічні експонати.

Традиції гончарства та особливості кераміки ставали предметом наукових досліджень радянських науковців, доробки яких були присвячені здебільшого узагальненому висвітленню, структуризації ремесла, розробці методологічних засад опрацювання керамічного матеріалу тощо. Свого часу даною

проблематикою займались О. Бобринський, Б. Рибаків, І. Сарачев, Б. Генінг та інші. З огляду на сучасну геополітичну ситуацію, в нашій роботі ми будемо спиратись переважно на вітчизняні праці.

Важливим етапом у розвитку досліджень гончарства та кераміки стало відокремлення археологічної керамології в окрему галузь наукових знань. Важливу, якщо не провідну, роль у цьому процесі відіграв чинний директор Інституту керамології (далі – ІК) Олесь Пошивайло, котрий свого часу став ініціатором формування Національного архіву українського гончарства (1993) на базі Музею-заповідника українського гончарства в Опішному (утворений ще в 1986, статус національного надано в 2001 році), а також Гончарської книгозбірні – найбільшої в Україні спеціалізованої керамологічної бібліотеки. Логічним результатом було утворення в 2000 році ІК, який став провідним у цій галузі, ствердивши пріоритетні позиції України в розвитку наукової дисципліни та популяризації автентичного ремесла. Інститутом керамології було організовано низку національних симпозіумів гончарства в Опішному, всеукраїнських гончарських фестивалів, всеукраїнських наукових конференцій з проблем гончарства тощо. Також видано велику кількість фахової літератури, серед якої численні монографії, щорічники («Українське гончарство», «Бібліографія українського гончарства», «Українська керамологія» і т.д.), часописи («Український керамологічний журнал»), серії видань («Славетні гончарі України», «Українська академічна керамологія», «Гончарні школи України», «Українські керамологічні студії», «Українська керамологічна біографістика», «Гончарна спадщина України XVII–XX століть», «Україна гончарна») тощо. Продовження активної діяльності вчених-керамологів на сьогодні засвідчено появою в 2019 році ще одного фахового журналу – «Археологічна керамологія», головним редактором якого є Олесь Пошивайло. Отже, зважаючи на вищевикладене, можемо розділити історіографію гончарного ремесла на три етапи:

1. Початок археологічних досліджень керамологічного аспекту (кінець XIX – поч. XX ст.). В цей час вперше було звернуто увагу на інформативність кераміки, формування джерельної бази керамологічних студій та задокументовано традиції гончарування в різних осередках України, зокрема, і Ніжина.

2. Радянський період, який характеризувався накопиченням матеріалів, проте розвиток виробництва гончарного посуду розглядався в ідеологічно спрямованому контексті вивчення давньоруської народності.

3. Історіографія доби незалежності (від здобуття незалежності України і до сьогодні). Цей період характеризується виокремленням типів кераміки, гончарних форм, з точки зору їх походження, етнічної приналежності, імпорту, а також розробками періодизацій посуду середньовічного та ранньомодерного часу.

Далі ми надаємо узагальнюючі відомості щодо дослідження гончарства та кераміки в кожному з регіонів, розташованих територіально близько до Чернігівщини, а також окрему увагу приділимо саме Чернігово-Сіверщині.

Середня Наддніпрянина

Слід зазначити, що в науковому обігу наявні як праці, присвячені виключно гончарству чи кераміці, так і більш глобальні доробки, в яких увага спрямована на різні ремесла, а гончарству відведені окремі розділи. Прикладом останніх є дослідження Андрія Петраускаса [77, с.57-70], котрому належить монографія «Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в XI-XIII ст.». На основі опрацьованого археологічного матеріалу, науковець проаналізував сировину, інструментарій особливості та складнощі в різного роду ремеслах, зокрема, і в гончарстві. Перевагою даного доробку є те, що сам дослідник активно практикує історичну реконструкцію, неодноразово проводив численні експерименти з відтворення, крім інших, різноманітних гончарних

технік. Використовуючи археологічні дані, етнографічні аналогії та результати археологічних експериментів, Андрію Вальдасовичу вдалося провести узагальнююче дослідження давньоруських ремесел (зокрема, і гончарства) та промислів відповідно до їх технологічних етапів та виокремити місце і роль цих занять у життєдіяльності українського сільського населення.

Основоположним доробком вважаються результати досліджень Лесі Чміль, оформлені у монографію «Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст.». Дослідниця здійснила аналіз генези форм, орнаментальних особливостей та технології виготовлення гончарного посуду XVI–XVIII століть на території Середньої Наддніпрянщини. На підставі статистико-математичних методів їй вдалося, опрацювавши значний масив наймасовіших видів посуду – горщиків і тарілок, створити їх типологію й хронологію. Проаналізувавши всі різновиди глиняного посуду, авторка з'ясувала час їх появи й прослідкувала еволюцію, завдяки чому визначила основні складові технологічного процесу на підставі археологічних та етнографічних джерел. На додачу, керамологиня розглянула організацію гончарного виробництва та збуту продукції, а також дослідила походження й розвиток основних способів орнаменталії посуду, спираючись на знаки на глиняному посуді [106, с.69-93; 107, с.323-341].

Олена Оногда у монографії «Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII – XV ст.» здійснила комплексне дослідження глиняного посуду Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII – XV століття. Оскільки вивченню археологічного матеріалу післямонгольського часу не приділяли належної наукової уваги, науковиця спрямувала свої зусилля на висвітлення даного питання. На підставі формально-статистичного аналізу систематизувала кераміку за морфологічними прикметами: виділила різновиди за об'ємами, пропорційними особливостями, визначила основні типи вінець. Спираючись на наявні типології, неопубліковані матеріали та комплексний підхід до вивчення матеріалів, вона стверджує, що в розвитку кераміки все ж зберігались місцеві традиційні впливи у поєднанні з залученням певних особливостей західних та

східних сусідів. На додачу, О. Оногда проаналізувала особливості орнаменталії та асортимент посуду, окреслила основні етапи розвитку технології виробництва керамічного посуду [72, с.446-453; 49].

Полтавщина

Як зазначалось раніше, Опішне – український центр збереження традицій гончарства, осередок його наукового вивчення та «інкубатор» фахових дослідників цієї теми. Тому розпочнемо саме з науковців-уродженців Опішного. Загалом, найвідоміші сучасні вчені О. Пошивайло, О. Коваленко, Л. Метка, К. Рахно, Ю. Пуголовок, Л. Овчаренко, О. Щербань та багато інших продовжують рухати українську керамологію вперед.

Ще раз відмітимо неоціненний внесок у розвиток науки чинного директора Інституту керамології Олесь Пошивайло. Його праці задали тон розвитку науки про гончарство і кераміку: «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна», «Українська академічна керамологія ХХІ ст.», «Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)» та інші стали по суті фундаментальними. Уперше О. Пошивайло узагальнив народні уявлення про гончарів, проаналізував роль глини в житті українців, а також дослідив гончарні цехи, професійні свята майстрів, святих-патронів гончарного ремесла, особливості збуту виробів, самобутню гончарську систему мір, домашній побут гончарів, символічну роль посуду, традиційні правила поводження з ним тощо. Також науковець першим в Україні оформив дослідження предмету і завдань української керамології, її джерела, основи збереження гончарної спадщини, методи керамологічних досліджень в окрему монографію [78; 79].

Важливий внесок у дослідження гончарства та керамічних виробів здійснили Олена та Анатолій Щербані. Науковці активно займаються вивченням важливих складових гончарства: видобування глини, природно-кліматичних чинників, різноманіття форм і призначення посуду. Також цікавість викликають

праці, присвячені аналізу різних форм глиняних виробів, особливостей і функцій декорування тощо. До того ж, здійснено розробку теми передачі знань від майстра до молодших поколінь, що також заслуговує на увагу [109, с.89-92; 110, с.123-126; 111, с. 173-176; 112, с. 272-280; 113, с. 435-444; 114, с.55-57].

Вивченню гончарного ремесла на Полтавщині присвятив свою діяльність також відомий археолог Юрій Пуголовок. Крім власне археологічних доробків, переважно його праці стосуються досліджень археологічних культур, літописних сіверян та окремих аспектів гончарства на різних хронологічних етапах. Також Юрій Пуголовок є співавтором праць, які носять методологічний характер і в яких розкриваються рекомендації щодо фіксації, польової та камеральної обробки кераміки [80, с.112-115; 81, с. 17-28; 82].

Праці Людмили Меткої присвячені дослідженню інструментарію гончарів в різних куточках Полтавщини, а також різноманіттю технік та прийомів не лише видобування глини, а й підготовки її до використання. До того ж науковиця здійснює внесок у розвиток термінологічного апарату, окреслюючи регіональні відмінності в найменуваннях знарядь для обробки виробів. Фахова дослідниця вперше на основі опублікованих джерел і польових керамологічних студій з'ясувала специфіку використання глини й глиняного посуду в народній медицині українців упродовж ХІХ – початку ХХІ століття [62, с.73-77; 63, с. 27- 32].

Чернігово-Сіверщина

Для зручності, наведемо наявні доробки, що стосуються кераміки й гончарства Чернігівщини у хронологічній послідовності досліджуваної тематики.

Леся Шевцова у тандемі з колегою Ігорем Готуном, протягом семи польових сезонів досліджували поселення кінця Х - рубежу ХІІ-ХІІІ ст. поблизу с. Автунічі (нині - Городнянська міська громада Чернігівського району

Чернігівської області). Науковцям вдалося практично повною мірою простежити як процес виготовлення посуду — від видобування породи до випалювання готової продукції, так і зібрати велику колекцію виробів місцевих майстрів. Також упродовж археологічних робіт, вдалося зафіксувати кар'єри, з яких викопували гончарні глини, а також глиняні ями (де сировина зберігалася і готувалась для подальшого використання при виробництві посуду) та житла-майстерні, горни для випалювання кераміки [31, с.61-76].

Людмила Ясновська, археологиня з багаторічним стажем, присвятила частину своїх досліджень питанню розвитку давньоруського керамічного виробництва на території сучасної Чернігівщини. Спираючись на археологічний матеріал, накопичений завдяки розкопкам, їй вдалося окреслити гончарні центри по виготовленню кераміки – Автуницький, Грабівський, Любечський, Радичівський. Також авторка дійшла висновку, що у XI-XIII століттях Чернігів був осередком цегляного виробництва [122, с. 238-249; 123, с. 216-225; 124, с.14-24].

Важливе місце у дослідженні кераміки в локальних осередках належить археологині Людмилі Мироненко. Її монографія «Керамічний комплекс Батурина XVII-початку XVIII століть» [64] стала чи не першою систематичною і конкретно керамологічною працею по історії Батурина, адже, як зазначає сама науковиця, накопичений масив матеріалу є малодослідженим, наявні лише поодинокі поверхневі публікації (Л. Виногородської, Хармака, Оногди) в студентських збірниках та виданнях НІКЗ «Гетьманська столиця». Авторка дослідила усі групи керамічних знахідок, датованих XVII – поч. XVIII ст. з території Батурина, що зберігаються у наукових фондах НІКЗ «Гетьманська столиця». Докладно вивчено будівельну, архітектурно-декоративну кераміку, посуд та дрібну глиняну пластику. Спираючись на особистий досвід роботи, участь в археологічних дослідженнях Батурина, авторка вперше провела аналіз керамічного комплексу міста. На основі виділених стандартів звичайної цегли, Людмила Мироненко визначила хронологічну послідовність спорудження

цегляних будівель в межах міста та його околиць, визначила функціональне призначення рідкісних типів архітектурно-декоративної кераміки (у першу чергу деталей конструкції печі), виокремила групу імпортованих знахідок. Цінність даного дослідження для нашої роботи полягає у тому, що в результаті опрацювання керамічного посуду Батурина, Людмилою Мироненко було здійснено типологічний розподіл та розроблена хронологічно-типологічна схема, яку можна застосувати до кераміки Північного Лівобережжя, зокрема, і зафіксованої на території Ніжина.

Варто також навести праці Сергія Сватковського, який займається питанням становлення та розвитку гончарного промислу на території Лівобережної України кінця XVIII – початку XX століття. Крім того, науковець також відводив місце для гончарства Чернігівщини. Автор зазначав наявність в цьому регіоні кількох осередків ремесла, зокрема, в Ічні, Олешні, Ніжині, Кролеві [88, с.143-150; 89, с.122-126].

У багатотомній колективній монографії «Історія декоративного мистецтва України» наявний розділ, присвячений гончарству кінця XIX – XX століття. Авторство належить Олені Клименко, за участю якої в науковий світ вийшла не один доробок з даної теми. Науковиця активно досліджувала стилістичні особливості гончарства та їх еволюцію, спрямувала увагу саме на мистецько-естетичну сторону гончарного ремесла, зазначила основні етапи в процесі його розвитку та ключові риси для конкретних історичних періодів. Наприклад, в одній з її праць охарактеризовано гончарство Ніжина, зазначено, що виробам цього осередку найбільш притаманне поєднання геометричного та рослинно-геометричного орнаменту. До того ж авторка стверджує, що сучасна українська народна кераміка стала більш відкритою системою, яка активно взаємодіє з іншими системами сучасної культури, чутливо реагуючи на події навколишнього світу. Ці, по суті, закономірні процеси впливають на технологію виробництва та художні особливості виробів, а також на їх функціональні зміни. При цьому

обидві головні функції гончарства – утилітарна й декоративна – не зникають, а лише видозмінюються з переважанням останньої [50, с. 119-161].

Також варто згадати роботи Людмили Сержант, яка спрямувала свої дослідження на вивчення художньо-стилістичних особливостей гончарства саме на Чернігівщині. Науковиця дійшла висновку, що мистецькі риси кераміки цього регіону формувались впродовж значного часу й обумовлені міцними економічними зв'язками з іншими територіями. Вона влучно звернула увагу на різноманіття форм керамічного посуду, поширеність певних типів декору. Наприклад, як зазначає авторка, на Чернігівщині, як і по всій Лівобережній Україні, існувала традиція виготовлення посуду у вигляді півня, а витoki художньої виразності, багатства і пластичної довершеності кераміки Чернігівщини слід шукати в античній кераміці [90, с.157-165; 91, с. 229-236; 92, с. 183-190].

Важливо відмітити численні праці Світлани Щербини, які стосуються питання цехової організації ремісників на Лівобережній Україні. Особливо цікавими видаються доробки, присвячені дослідженням саме гончарних цехів у Ніжині: на основі статистичних документів ХІХ (О. Шафонського, О. Ковалевського) та початку ХХ століть (праці Є. Спаської), науковиця проаналізувала поширення спілок гончарів, а також описала основні принципи організації діяльності таких об'єднань. Наприклад, зазначено, що, як правило, формування цеху було можливим за наявності більше 3 майстрів. Також уваги заслуговує детально описана ієрархія цеху, особливості регулювання відносин всередині спілки, процес збуту виробів тощо. Проаналізовано майже невідому сторону діяльності гончарних цехів: перекупство (продаж виробів, закуплених у сільських майстрів) та лихварство (надання позики цеховим братчикам). До того ж, у працях Світлани Щербини дуже зручно наведено інформацію, що стосується Ніжина у порівнянні з найближчими цеховими осередками на території Чернігівщини, що дає змогу співставляти дані й робити висновки [116, с. 160-163; 117, с. 119-123; 118, с. 199-203; 119, с. 28-33; 120, с. 119-123; 121, с. 16-23].

Таким чином, можна підсумувати, що на сьогодні наявний значний масив досліджень кераміки та гончарства різних часових відрізків на території України, зокрема, і Чернігівщини.

Загалом, можемо зазначити, що в історіографії наявний значний пласт статей, монографій, присвячених дослідженню гончарства, як складової виробничої та духовної культури населення, а також продукту цього ремесла – керамічних виробів. Як зазначалось на початку цього розділу, питання виробництва кераміки та розвитку гончарства на території Ніжина на сьогодні є малодослідженим, хоча окремі куточки Чернігово-Сіверщини і привертали увагу археологів та керамологів. Проте, на нашу думку, наявні праці, що стосуються суміжних до Чернігівщини регіонів, все ж відображають загальні риси гончарної традиції регіону та дають можливість застосувати набуті дослідниками знання для дослідження кружальної кераміки та гончарства на території Ніжина.

1.2. Історія археологічних досліджень Ніжина

Кожен фаховий археолог підтвердить думку, що кераміка – наймасовіший вид артефактів, який фіксується під час розкопок і дозволяє в окремих випадках датувати пам'ятку. Також, у результаті накопичення керамічного матеріалу в ході розкопок, науковці розробляли різні принципи датування та типології. Тому необхідно простежити історію археологічних досліджень Ніжина, для формування цілісної картини про насиченість даної місцевості важливими знахідками, зокрема, і керамікою. До того ж, важливо використовувати досвід, набутий за роки попередніх археологічних робіт.

На території Ніжина й округи археологічні дослідження розпочалися ще у XIX столітті за типовим для розвитку археології сценарієм. Передовсім, увагу привертало коштовності, так звані «скарби», які періодично знаходили як у межах міста, так і в навколишніх районах [66, с.99-104]. Наприклад, значний ажіотаж викликав Магерський скарб 1852 року, який мало не зник у кишнях

місцевого населення і збудив зацікавленість до історії та археології Ніжина. Подальші неодноразові знахідки монет (1860 р. – Заудайський скарб, 1870 р. – скарб з с. Вересоч і багато інших) свідчать про активізацію інтересу до археології міста.

На жаль, до рук справжніх науковців-археологів потрапили далеко не всі знахідки: по-перше, часто артефакти розграбовувались людьми, які їх знайшли; по-друге, дзвін монет у скарбі часто відводив на другий план супутні матеріальні речі, тож достеменно не можна інтерпретувати знахідку.

Цікаво, що піонером ніжинської археології свого часу прагнув стати аж ніяк не фаховий археолог, а відомий педагог, медик, директор Ніжинської гімназії вищих наук у 1821-1825 роках – Іван Орлай. Він волів покласти вивчення історії та археології Ніжина на плечі «Общества истории и древностей российских», але дана ініціатива не реалізувалась.

Перші фахові розкопки на території Ніжинського повіту були здійснені Михайлом Лілеєвим, викладачем Ніжинського історико-філологічного інституту. За 1898-1899 роки йому вдалось обстежити 17 курганних насипів в районі сіл Липовий Ріг, Кунашівка, Переяслівка, Курилівка та навколишніх хуторів [47, с. 12]. Позитивно на розвиток досліджень Ніжинщини вплинула діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства, одним із засновників якого і був М. Лілеєв. Також до складу товариства входили відомий історик і картограф В. Ляскоронський, А. Добіаш (майбутній очільник археологічної комісії), М. Бережков (член Імператорського археологічного товариства, автор перших праць про фортифікації Ніжина) .

Бурхливі події, що прокотилися Україною в перші десятиліття ХХ ст. негативно вплинули на археологічні дослідження Ніжина: вони обмежились утворенням археологічної комісії для регулювання діяльності місцевих вчених-аматорів, проведенням так званих «археологічних екскурсій» до сусідніх міст, з метою з'ясування часу їх зародження, а також поодинокими випадковими

знахідками переважно монетних скарбів. Утворення Ніжинського окружного історичного музею на певний час пожвавило ситуацію, археологічне спостереження здійснювалось першим штатним директором закладу Іваном Спаським. Але після закриття установи за нібито націоналістичні погляди очільника, дослідження на значний період затихли.

Таким чином, у XIX – у перші десятиліття XX ст., завдяки особистій ініціативності та ентузіазму окремих персоналій, було закладено підвалини археології Ніжина та розпочато формування первинної бази археологічного матеріалу.

Можна констатувати, що власне польові археологічні дослідження Ніжина, знов-таки, епізодичні, розпочались лише у 2 половині XX століття зі знахідки залишків поховання кочового воїна у 1962 році. Завдяки залученню фахового дослідника, тоді співробітника Чернігівського історичного музею, Івана Єдомахи, вдалося вберегти знахідки від місцевих скарбошукачів. А з моменту відкриття у 1967 році Ніжинського краєзнавчого музею, заклад став основним осередком збереження та обробки артефактів з теренів Ніжинщини. У 70-х роках XX століття археологічний нагляд, знов-таки, фрагментарний, здійснювався Володимиром Зоценком (тоді – студент НДУ). Тобто, 60-70-ті роки XX століття, хоч і засвідчили певне пожвавлення археологічних досліджень Ніжина після періоду «затишся», та все ж не можна вважати їх якісними, зважаючи на періодичність та відсутність системності.

Початком власне фахових археологічних досліджень у Ніжині сучасні вчені вважають розвідки Анатолія Шекуна, здійснені у 1980 році [47, с. 24]. Дослідник зосередив свою увагу на розташованих поблизу навколишніх сіл курганах, а також класифікував їх у кілька груп. Продовжив обстеження на околицях сучасного міста (в районі вул. Переяслівської) А. Мултанен, якому вдалось зафіксувати багатощарове поселення, датоване за керамічними знахідками пізньою зарубинецькою, черняхівською культурою, а також

давньоруським періодом. Археолог поповнив колекцію курганів, виявивши ще один за півкілометра від міста, і відкрив поселення на північно-західній околиці міста. У 1987 році розвідки продовжились під керівництвом Г. Жарова та Ю. Ситого, які обстежили 19 курганів різних часових періодів.

Як зазначають сучасні дослідники, наймасштабніші археологічні роботи у ХХ столітті були проведені в 1989-1990-х роках під керівництвом Юрія Ситого. В результаті дослідження понад 150 м², вдалося зафіксувати невелику колекцію кругової кераміки ХІІ – середини ХІІ століть, а також два котловани споруд, віднесених до давньоруського періоду. Саме дані, що були отримані в результаті розкопок у 1989-1990-х роках дали Юрію Ситому можливість висунути припущення про функціонування на території Ніжина двох давньоруських городищ із посадами, а також «приміряти» ці городища на літописні Уненіж та Ніжатин [93, с. 7-13]. Перше він локалізував на території сучасного центрального ринку (урочище Замок, або Старе місто), а друге, за його припущеннями, розташовувалося на західній околиці Ніжина (урочище Комуна, або ж Городок). Археологічні дослідження були продовжені і в 90-х роках ХХ століття науковцями О. Шекуном, який обстежив понад сотню курганів на території Ніжинського району у південному напрямку, та В. Мултаненом, котрий зосередився на південних і південно-західних курганах та поселеннях, котрі згодом відніс до черняхівської культури. Протягом 1993-1995 років Олександр Морозов здійснював регулярні розвідувальні археологічні роботи, в результаті яких до пам'яток археології Ніжина додалися Ветхе-І та Ветхе-ІІ [67, с. 26-43]. Хоча після 1995 року археологічні дослідження призупинились, але увагу науковців привернула знахідка кістяка мамонта під час добування глини робітниками Ніжинського цегельного заводу. Таким чином, можна говорити про період 80-90-х років як вкрай успішний для археології власне міста Ніжина, а також округу, де масштабні роботи дозволили відкрити велику кількість різночасових пам'яток, незважаючи на економічну скруту та нестачу кваліфікованих фахівців наприкінці століття.

Із 2003 року розпочались системні археологічні дослідження на території Ніжина під керівництвом Охоронної археологічної служби України ІА НАН України. Викладачі та студенти Ніжинського державного педагогічного інституту (сучасний НДУ імені Миколи Гоголя) склали штат працівників, з яких у майбутньому сформувалась Ніжинська археологічна експедиція під керівництвом кандидата археологічних наук І.С. Кедуна, котра працює і донині. Завдяки роботі ОАСУ впродовж 2003-2009 років, дослідникам вдалося відстежити лінію міської забудови XVII–XVIII ст. (нині співпадає з лінією сучасної вул. Московської), а справжньою сенсацією стало відкриття кладовища (по сучасній вул. Б. Хмельницького). Таким чином, було зафіксовано культурний шар з матеріалами, зокрема, і керамічними, двох епох: давньоруської (XI–XII ст.) та козацької (XVII–XVIII ст.). Подальші дослідження були локально зосереджені на розкопках на території міського ринку, адже, спираючись на топографічні дані та напрацювання попередніх років, було висунуто гіпотезу про розміщення там літописного Ніжати́на. У 2017 році археологічні дослідження були спрямовані на архітектурно-археологічне вивчення підземних приміщень, виявлених навпроти Всіхсвятської церкви (вул. Гоголя).

Таким чином, за роки різною мірою кваліфікованих археологічних досліджень Ніжина, вдалося накопичити значний масив матеріальних джерел, зокрема, найчисленнішу групу складає саме кераміка, яка викликає основний інтерес для даної роботи.

1.3. Джерела вивчення кераміки й гончарства на території Ніжина

Наведена у попередньому розділі інформація свідчить про те, що на сьогодні, завдяки археологічним дослідженням на території міста, наявна значна кількість джерел для дослідження ніжинського гончарства та кераміки.

Керамічний матеріал з фондів НКМ. Безперечно, основним джерелом вивчення кераміки й гончарства на території Ніжина є власне керамічний

матеріал, знайдений у ході археологічних розкопок міста. Крім того, іноді археологи натрапляли на сліди відбитків пальців майстрів, а завдяки новітнім технологіям стає можливим встановлення статі, віку майстра. Варто зазначити, що найчастіше трапляються саме уламки ємностей, кахель тощо, а рідше – цілі чи мінімально пошкоджені «розвали» посудин.

Кожен елемент проходить довгий шлях обробки, щоб стати повноцінним експонатом чи річчю, яка несе наукову цінність. Перший етап - власне вилучення з культурного шару фрагмента, цей процес проводиться археологами надзвичайно обережно, щоб не пошкодити знахідку. Інформація про кількість і глибину заноситься до польового щоденника, за потреби здійснюється фотофіксація *in situ* – із зазначенням горизонту, масштабу, частини пам'ятки. Розвали й цілі посудини замальовують на окремий план у масштабі 1:10 на міліметровому папері. Як зазначають керамологи-методисти, створення надійних планів і фіксація знахідок є першим кроком для здійснення подальших керамологічних досліджень [82]. Сукупно зберігають до подальшої камеральної обробки усі фрагменти, зафіксовані в певному квадраті/споруді розкопу.

Після цього проводиться очищення фрагментів від бруду, аби відкрити орнаментування, клейма тощо, адже під шаром пилу чи нагару часто можуть бути різноманітні мальовані візерунки. Далі проводиться шифрування кожного елемента: на внутрішній бік наноситься напис, що містить основні відомості про об'єкт (скорочена назва археологічної пам'ятки, рік проведення робіт, номер розкопу (шурфу, прирізки, траншеї, зачистки), квадрат, номер самого предмета для подальшого опису). За потреби проводяться реставраційні роботи: уламки посудин з'єднують між собою за допомогою спеціальних клейких розчинів на основі полівінілацетатного (ПВА) або акрилового клею (ПВБ), а прогалини різних елементів посудини заповнюють водним гіпсовим розчином. Після реставраційних заходів проводиться фотографування.

Дуже важливим є керамологічний малюнок, який є надійним свідомством у випадку втрати або пошкодження знахідки, а також дає інформацію про морфологічні особливості того чи іншого фрагмента. На додачу, завдяки графічному зображенню навіть маленького уламка кераміки, дуже часто можна візуально реконструювати зовнішній вигляд значної частини посудини та зробити розгорнуте зображення складної орнаментальної композиції, щоб більш детально відобразити елементи декору, що не завжди доступно під час фотографування. Наразі археологи при графічній фіксації найчастіше використовують малюнок посудини відповідно до центральної симетрії. Цей тип зображень наближений до технічного креслення і має такі елементи, як масштаб та розріз (профіль), котрі розміщують ліворуч або праворуч від центральної осі. Тому малюнок виконує важливу функцію візуально-діагностичного пізнання, адже протягом графічної візуалізації науковцю відкриваються різні морфологічні та технологічні аспекти кераміки, що дозволяє об'єктивно відтворити форму й особливості посудини. Пройшовши такий складний шлях, керамічний матеріал потрапляє на зберігання до музею, про що складається спеціальний акт.

Наукові звіти [10-22]. Звіт є обов'язковим науковим документом, який складається після проведення польових досліджень археологічної спадщини. У ньому завжди присутні такі важливі для вивчення кераміки дані, як опис, графічні зображення фрагментів та характеристика кожного об'єкта, на якому проводились археологічні роботи. Кожен з цих компонентів дозволяє дізнатись та проаналізувати різні аспекти вивчення кераміки.

Наприклад, до інвентарного опису кераміки вноситься така інформація: порядковий номер, назва (фрагмент вінця, стінки тощо), кількість елементів, місце знахідки та глибина, а також примітки (відмінні особливості, такі як колір поливи, штампований чи рельєфний орнамент тощо). Весь цей масив даних зазвичай оформляють у структуровану таблицю, яка складає велику цінність для нашого дослідження, адже завдяки ній можна провести як статистичний аналіз,

так і прослідкувати різноманіття чи подібність численних елементів, виділити відмінні риси, згрупувати кераміку тощо.

Вище ми вже зазначали цінність графічних зображень. Важливо ще згадати про кропіткий процес створення малюнка: постановка, контур, детальне вимірювання кожного міліметра, – все це для найякіснішої передачі реального об'єкта на схему та надання інформації про морфологічні характеристики конкретного фрагмента. Завдяки використанню креслення по центральній осі, на сьогодні можливо візуально реконструювати повний чи частковий зовнішній вигляд практично кожної кружальної посудини, за допомогою більш-менш збереженого фрагмента вінця чи денця. При цьому вдається також зобразити як технологічні характеристики окремих ємностей (завдяки наявності поздовжнього розрізу та масштабу), так і особливості орнаментування, що є надзвичайно цінним для нашого дослідження.

Важливим розділом кожного наукового звіту є характеристика кожного досліджуваного археологічного об'єкта. Для нашої роботи ця частина є цінною, адже так можна прослідкувати чи не найголовніше для археологів – контекст знахідок. Зазвичай у цій частині наводять інформацію про місцезнаходження розкопу/шурфу, докладний опис кожного елемента об'єкта (траншея чи котлован, сектор тощо), характеристику стратиграфії (поперечного розрізу земної кори) із детальним зазначенням кольору та структури того чи іншого шару, а також обов'язково наводять дані про наявність/відсутність археологічного матеріалу, зокрема, і кераміки.

Таким чином, археологічний звіт – це багатогранне, цілісне та дуже інформативне джерело, яке дозволяє досліднику здійснити комплексне вивчення кераміки з різних ракурсів: технологічного, морфологічного, художньо-орнаментального. Масив даних, наявний у звітах, дає можливість також систематизувати археологічний матеріал та простежити історичний контекст використання кераміки.

Матеріали етнографії становлять важливе джерело для дослідження гончарного ремесла на території Чернігівщини, зокрема, і Ніжина. Тут можемо відмітити роботи Євгенії Спаської, Анатолія Павловича, Марії Фріде, Миколи Могилянського тощо.

Євгенія Георгіївна Спаська – відома ніжинська етнологиня та мистецтвознавиця. Одним із головних об'єктів її досліджень були традиційні заняття та ремесла Ніжинщини. У науковому доробку вченої наявні чимало статей, нотаток і описів, присвячених різним галузям і напрямкам культури і народної творчості рідного краю, зокрема і гончарства. Для нашої роботи цікавість становлять її етнографічні щоденники про перебування в Ніжині у 1923 році, де вона докладно описала місцеві традиції гончарного ремесла зі слів майстрів з виготовлення посуду. Завдяки роботі ніжинських краєзнавців, ми маємо ці записи у відкритому доступі [35, с. 14-23; 40, с. 199-205; 69; 96, с. 151-169].

1908 року український фотограф Анатолій Павлович вирушив у свою першу етнографічну експедицію на Чернігівщину [53]. Дослідження зініціював відомий антрополог, археолог та етнограф Федір Вовк, який тоді обіймав посаду головного зберігача Етнографічного відділу Російського музею ім. імператора Олександра III. Павлович займався фотозйомкою, а Вовк шукав цікаві артефакти для музейної колекції. Результатом експедиції стали дві колекції, які зберігають у Росії: фотографій та одягу і прикрас. Для нашого дослідження цікавість складають фотознімки горна, заповненого посудом та гончара за роботою з села Олешня (Рис. 1-2).

Ще одна відома дослідниця етнографії України – Марія Фріде. Науковиця вивчала гончарство і регулярно їздила в експедиції Україною — на Поділля, Волинь та Чернігівщину [54]. Головним предметом дослідження Фріде була кераміка. У 1925 році здійснила поїздку на Чернігівщину. На жаль, матеріали

експедиції зберігаються у фототеці РЕМ, тому доступ до них можна отримати лише онлайн (Рис. 3).

Також цікавість становлять матеріали експедиції Миколи Могилянського, а саме фотографії [55]. Науковець був одним із перших дослідників, які працювали на території України за дорученням Етнографічного відділу Російського музею. У 1897, 1898 і 1900 роках дослідник здійснив поїздки в села Чернігівщини (у Глухівському, Городнянському, Кролевецькому та Чернігівському повітах), де зробив велику кількість фотографій, на яких зображені і традиції гончарства, зокрема, торгівля глиняними виробами на базарі (Рис.4).

Таким чином, для дослідження особливостей керамічного посуду та традицій гончарства в Ніжині наявний масив різних джерел, який включає як матеріальні (кераміка з фондів НКМ), так і письмові (етнографічні записи, наукові звіти) та фотоджерела.

Розділ 2. Гончарство на території Ніжина

2.1. Складові гончарного ремесла: сировина, техніки, інструментарій, орнаментация

Традиції роботи з глиною як природним пластичним матеріалом набагато давніші самого гончарного виробництва. Тому на час виникнення гончарства людина вже мала багатий досвід використання глинистих матеріалів, наприклад, при виготовленні предметів дрібної пластики в ритуальних цілях. Поява кераміки збіглася з переходом до більш осілих поселень. Цілком логічним видається припущення, що перші глиняні посудини використовувалися в домашніх цілях - для приготування та зберігання їжі. Власне гончарство з'явилося не раніше 6000 років до н. е. в стародавніх землеробських поселеннях на південному заході Азії, таких як Чатал-Гуюк, Джармо і Єрихон.

Процес формування і розвитку гончарства пов'язаний з поступовим освоєнням, з одного боку, властивостей глинистих матеріалів як пластичної сировини, а з іншого боку, прийомів надання виробам необхідної для використання в побуті міцності і вологостійкості. Розвиток тих чи інших уявлень давніх гончарів проходив три послідовних стани: несформований, частково-сформований і повністю сформований. Залежно від ступеня розвитку цих уявлень в ранній історії гончарства виділяються наступні види виробництв: догончарні, протогончарні, археогончарні.

Таким чином, можна відмітити, що походження і поступове формування гончарства йшло різними шляхами в різних куточках Земної кулі, в залежності від місцевих природно-кліматичних факторів та господарських умов населення, тобто являло собою поліцентричний процес. На території України появу першого керамічного посуду пов'язують із буго-дністровською археологічною культурою (VII-V тисячоліття до н.е.).

Надалі ми розглянемо питання підготовки сировини, інструментарій, техніку виготовлення та орнаmentaцію кераміки на Чернігівщині і на Ніжинщині, зокрема.

Гончарна сировина. Перший і дуже важливий етап у процесі створення керамічного посуду – це відбір сировини. Візуально глини поділяються на світлопалені (з малим вмістом заліза до 2,5%, які після випалу дають світлий колір черепка: білий, жовтий, рожевий) та червонопалені (містять до 7 % заліза, після випалу дають червоний колір черепка). Давні гончарі спеціально відшуковували місця, де поклади глини знаходяться найближче до земної поверхні, адже так можна було зекономити час і сили на її видобування. Як відомо, Чернігівщина багата на глинисті породи, тому зародженню і розвитку гончарства тут сприяла сама природа. На території Ніжина, особливо в районі пос. Магерки-І та інших, також можна відмітити залягання значних масивів глини, придатної для виготовлення кераміки (неодноразово якість глини з цього поселення була перевірена експериментальним шляхом співробітниками гончарної студії при Центрі експериментальних археологічних досліджень НДУ імені Миколи Гоголя). Насичена покладами глини територія перебувала у пошані ремісників-гончарів, тут часто відбувались урочисті молебні та святкові трапези. З етнографічних даних відомо ще один цікавий факт, що, наприклад на Полтавщині, копали глину лише у дозволені дні з пізньої осені до ранньої весни, а сам процес обов'язково супроводжувався молитвою, тому не дивно, що осквернення чи крадіжка «святої» сировини тягла за собою грошові штрафи чи навіть тілесні покарання [116, с. 160-163]. Видобування глини, яка залягає глибоко – трудоємний процес, тому здавна гончарі виготовляли спеціальні інструменти. Приміром на Чернігівщині глиняні колодязі копали «копаницею», а транспортували сировину на поверхню за допомогою «коловорота» і відра, яке ще називали «шаплик» чи «ражка» (всі ці назви на позначення невеликої ємності для піднімання глини) [62, с. 75]. Після цього глину замочували і відправляли на вилежування у спеціальні глиняні ями на тривалий проміжок часу. В народному гончарському фольклорі навіть наявна приказка: «Дід готує глину для свого

онука», яка яскраво ілюструє процес вилежування глини. Далі відбувався процес перетворення глини у формувальну масу, або ж поширений в українській історіографії термін, «тісто»: наприклад, для зменшення впливу усадки глини під час висушування, додавали дроблені зерна, шерсть чи екскременти тварин тощо, а для підвищення вогнестійкості виробу вводили шамот, пісок чи жорстку (продукти вивітрювання гірських порід, що складаються з гострокутних незацементованих уламків порід або мінералів і містять велику кількість глинистих частинок і піску). Завершальним етапом підготовки глини до роботи є ретельне переминання чи «перебивання» відлежаної сировини спеціальним дерев'яним молотом.

Технологія і техніка. Незважаючи на співзвучність цих двох слів, не слід їх ототожнювати. Загалом, можемо пояснити поняття технології таким чином – це послідовність чітких дій, спрямованих на перетворення глиняної сировини на досконалий виріб (посуд). При цьому, кожен крок у цьому процесі має своє місце по порядку та здійснюється для того, аби виконати певне завдання. Тобто, технологія – це сукупність різних технік. Автори цієї роботи, як і переважна більшість керамологів, погоджуються із поширеним в науковій площині розподілом технології виготовлення кераміки. Так, виділяють:

- Етап підготовки: відбір, видобуток і транспортування, обробка та замішування глиняної маси;
- Етап формування: конструювання тіла посудини, надання необхідної форми та механічна обробка переважно зовнішніх поверхонь;
- Етап закріплення: висушування та надання вологонепроникності шляхом випалення.

Крім цих обов'язкових ступенів або вузьких технологічних задач, при створенні посудини можуть вирішуватися ще три вузькі технологічні завдання: конструювання додаткових функціональних частин посудини (ручок, носиків,

зливів, ніжок тощо) та декорування. Дані критерії ми неодноразово відмічали під час спостереження за роботою стольненського (с. Стольне, Менська громада, Чернігівська область) гончара Олега Луцука, котрий люб'язно погодився поділитися традицією гончарства на Чернігівщині. За словами Олега Станіславовича, всі прийоми передавались від покоління до покоління, що ще раз підтверджує думку про історичну продовжуваність та автентичність українського гончарства, котре дійшло до нашого часу.

Інструменти гончарів. Розпочнемо з основного інструменту – гончарного круга. Він був винайдений ще в неоліті (у IV тисячолітті до н.е.), на території України з'явився у II ст. н.е. і пройшов стрімкий шлях модернізації крізь століття. Спочатку використовувався в якості поворотного столика (посуд, виготовлений на такому «крузі» вважається догончарним або ранньогончарним), тож можемо зазначити, що такий круг був ручним. Далі, приблизно з XIV – XV ст., відповідно до розвитку вмінь і збільшення потреб людей, круг трансформувався у більш продуктивний ножний тип. Крім осі (веретена) гончарний круг мав два дерев'яних диски: більший нижній (називався «спідень» на Чернігівщині) і менший верхній (верхняк). Поширеними були шльонський (спицевий) та волоський (німецький) типи. У шльонському гончарному крузі верхня й нижня частина з'єднувались між собою шістьма “шпицями”, “спицями” – дерев'яними кілками, які мали товщину не більше 5 сантиметрів. Така модель влучно описана Євгенією Спаською у її етюді «Шльонський гончарський круг» (із циклу «Чернігівське гончарство») [69, с. 429-239]. Волоський круг також складався з двох дисків, які з'єднувались веретеном, нижній кінець якого входив у заглиблення у вкопаному в землю дерев'яному підшипнику. Різниця в тому, що шльонський тип мав нерухому вісь, а волоський – навпаки, рухому. Перший з них перебував у широкому вжитку, зокрема і на Чернігівщині, аж до XIX століття, поки його не витіснив більш продуктивний німецький, котрий можна побачити на фотографіях, зроблених Анатолієм Павловичем під час етнографічної експедиції у 1908 році (Рис. 1) [53]. Надалі основний інструмент гончарів піддавався численним вдосконаленням, зокрема,

у плані використання більш міцних матеріалів. На сьогодні серед сучасних майстрів та майстринь найбільш уживаним є електричний круг, який, звісно, дає можливість значно пришвидшити процес роботи.

Дуже важливими є інструменти, які використовували майстри безпосередньо під час роботи за гончарним кругом – для надання форми виробу під час витягування стінок на гончарному крузі. Найчастіше користувались гончарними ножами – це невеликі пластини з дерева (в давнину виготовлялися з кістки чи каменю, рідше з металу) із гладкими ребрами та отворами для пальців (для зручнішого тримання в руці), якими вирівнювали основу чи профілювали плечі та шию посудини. Також надавали виробу потрібної рельєфності, для цього встановлювали інструмент перпендикулярно диску гончарного круга і, поставивши всередину циліндра пальці біля дна, помірно і поступово піднімаючись, витягували стінку, «підганяючи» її під форму ножа (формування вигину відбувається за рахунок зміни кута нахилу інструменту – чим гостріший кут, тим рельєфнішим буде вигин). На Чернігівщині гончарні ножі називали «чиночка» або «шиночка» [62, с. 75]. Також часто використовували спеціальної форми палички із різною мірою загостреними, прямим, затупленими, рельєфними кінцями. Сьогодні ці інструменти іменуються скульптурними стеками (з італійської «stecca», це слово використовується на позначення палиці), вони переважно двосторонні. Використовувались для профілювання вінець, нанесення ритованих ліній та орнаменту, відділення залишків глини з диска гончарного круга тощо. Імовірно, з часом, на основі стека сформувався ще один інструмент, який сучасні гончарі називають «петля» - по суті стек, до кінця якого приєднано дріт у формі петлі (яка може бути загостреною, трикутною чи прямокутною форми, гачковидною тощо). Такі «петлі» використовувались для механічної обробки переважно зовнішньої поверхні глиняної посудини (дещо підсохлий виріб закріплювався на диску гончарного круга валиками з глини і піддавався обережному обрізанню петлею). Ще одним обов'язковим пристосуванням можемо назвати спеціальну «нитку», або ж «струну», якою відділяли вже сформовану посудину від круга.

Наступна важлива група інструментів гончарів – це засоби для оздоблення готових ємностей. Якщо говорити про мальований орнамент, то він виконувався спеціальними маленькими пензликами, які на Чернігівщині називали «щіточками», котрими наносили ангоби чи поливу. Виготовлялись «щіточки» зі щетини або ворсу тварин, яку туго прив'язували на паличку. Фляндрували (розписували кольоровими ангобами по необпаленому виробу) посуд за допомогою спеціального інструмента – «ріжка» (назва походить від способу виготовлення – у коров'ячий ріг вставляли перо чи трубочку, таким чином виходив зручний для розпису прилад), який був витіснений звичною і сьогодні спринцівкою ще у ХХ столітті. У випадку з рельєфним орнаментом можемо засвідчити дуже часте використання вищезгаданих стеків із зубчастими чи у формі гребінця кінцями, а також «дряпушок» (термін побутував на ічнянщині, використовувався на позначення гачка для «видряпування» візерунків) [62, с. 76].

Ніжинські орнаменти. Як відомо, декор на глиняних виробах дозволяє дізнатися інформацію не лише про технологічні особливості виготовлення тієї чи іншої посудини, а й про духовну складову, риси світогляду, вірувань та естетичних поглядів у суспільстві на певній території. Тому в історіографії левова частка досліджень оздоблення глиняних виробів присвячена вивченню особливостей тієї чи іншої археологічної культури, адже саме спорідненість форм і орнаментів на посуді часто слугує приводом для кваліфікації пам'ятки. На думку Людмили Сержант, однієї з дослідниць народної кераміки на цій території, визначальний вплив на орнаментику кераміки Чернігівщини справили античні мотиви, породивши її «художню виразність, багатство і пластичну довершеність». Також вона слушно відмітила витриманість пропорцій, плавність об'ємів і гармонійність у співвідношенні елементів посудин [92, с. 184]. Спираючись на широкий асортимент керамічного матеріалу, здобутого під час археологічних розкопок Ніжина, можемо засвідчити усталений тип оздоблення кружального посуду, характерний для південного осередку гончарства Чернігівської області.

Перш за все, зазначимо, що при описуванні того чи іншого елементу посудини, археологи звертають увагу на спосіб нанесення візерунка. Так, виділяють рельєфний (штамбування, риткування, вдавлення, заципи, наліплення тощо) та мальований (описка, фляндрування, художній розпис ангобами тощо) орнаменти. Як правило, візерунки на ніжинській кераміці виконувались на усталеній частині посудин: найбільш орнаментованими для горщиків є плечовий сектор (місце найбільшого вигину) та вінце, для тарілок чи мисок – внутрішня поверхня, тоді як приденцева частина залишалась «пустою».

З огляду на доступні джерела, можна прослідкувати певну закономірність побутування тих чи інших видів оздоблення у визначений проміжок часу. Наприклад, для посудин середньовічного (X-XIII ст.) часу, зафіксованих на цій території, характерний ритований лінійний та хвилястий рельєфний орнамент при наявності характерної форми вінця (часто з валиком, заваленим всередину), також доволі поширеним було використання полив різних кольорів: зеленого, коричневого, білого і т.д. Додамо також, що значна частина фрагментів давньоруського часу дійшла до сучасності у поганому стані, тому не можна робити остаточних висновків щодо поширення лише конкретного оздоблення. А характерними для ніжинської кераміки козацької доби (XVI-XVII ст.) є декорування димленням, фігурні вінця із заципами, риткування, штампований рельєфний геометричний орнамент (вертикальні стовпці, ромбовидні форми, зигзагоподібні смуги, зубці), а також лінійно-хвиляста описка, мальовані клино- та краплеподібні елементи, композиції з хвиль.

У добу козаччини. Тобто в козацькій кераміці ми можемо прослідкувати підвищення не тільки художньої, а й технічної майстерності місцевих гончарів: порівняно з давньоруським, такий посуд має гармонійні форми та витончені стінки, що викликало дискусії у ніжинських археологів щодо способу виготовлення таких виробів. Побутувала думка, що козацька кераміка вироблялась способом лиття, але наявність слідів руху гончарного круга та особисті експерименти авторів даного доробку підтвердили, що така кераміка

була зроблена все ж на гончарному крузі. Загалом, ніжинська кераміка розвивалась паралельно до тенденцій Чернігово-Сіверського регіону (це помітно у порівнянні екземплярів з сусідніми гончарними осередками), але мала власну своєрідність у вигляді яскравих поливів, деталізованих штампованих орнаментів та гармонійних форм.

2.2. Особливості випалювання посуду

Момент відкриття вологостійкої властивості глини внаслідок високотемпературної термічної обробки став поворотним у житті людини. Разом з можливістю зберігати чи готувати їжу у більш практичних керамічних посудинах, додалася ще й необхідність удосконалити сам процес випалення. На території Чернігівщини археологічно зафіксовано достатню кількість випалювальних споруд, переважно горнового типу. Тож завдяки наявності різною мірою збережених залишків таких споруд, ми маємо можливість дізнатися поширеність «приладів» для обпалення глини в регіоні, територіально близькому до Ніжина.

Важливо зазначити, що людина розумна пройшла довгий шлях у процесі становлення випалювальної техніки, а горн – це найбільш розвинений вид теплотехнічних споруд для термообробки кераміки. Тому закономірною є наявність своєрідного еволюційного ланцюжка у способах обпалення від найнижчого – у вогнищах, до найвищого – за допомогою горна.

Випалювання у печах – це етап, що став перехідним між примітивним та високотехнологічним у царині випалювання посуду. Визначальними ознаками пічних теплотехнічних споруд є: наявність постійних обмежувальних стінок, перекриття між топковим і випалювальним відділами, система димовідведення. Характерною особливістю є те, що процес згорання палива відбувається у тій самій камері, де знаходяться вироби для випалу. Можна припустити, що на основі досвіду, набутого за час випалювання кераміки у вогнищах, у людини

сформувались необхідні технологічні уявлення та навички, які лягли в основу ідеї спорудження печей як нового типу теплотехнічних випалювальних споруд.

Принагідно зауважимо, що часто межі між поняттями «піч» і «горн» стираються не тільки в нефарфорових колах. Така недопустима неточність була присутня на теренах радянської історіографії. Гончарний горн відрізняється від печі для випалювання кераміки кількома рисами. По-перше, у горна обов'язково наявні дві (іноді більше) функціональні камери, одна з яких відведена для розміщення у ній виробів, а інша – для забезпечення процесу згорання пального. Під поняттям «камера» маємо на увазі об'ємний простір всередині горна, обмежений постійними глиняними стінками. Іншими словами, горн складається з топкової та випалювальної камер.

По-друге, визначальною рисою гончарного горна є перегородка між камерами. Ознайомившись із літературою по темі, можна знайти чимало різних найменувань цього функціонального елемента: черінь, горизонтальна перегородка, перегородка з теплопровідними каналами, роздільник, розподільник, решітка. Незважаючи на такий словесний аншлаг, суть цього елемента лишається сталою – це плоска глиняна деталь, яка розмежовує топкову та випалювальну камери. Обов'язковою є наявність у цій перегородці отворів для можливості руху тепла. Проте, відомі випадки, коли у горна не було черіні [31, с.65]. Ця розмежувальна перегородка у ряді випадків мала опорну стінку – «козел», який розділяв топковий відділ надвоє.

Варто також відмітити окрему групу дослідників, які займаються розробкою ще однієї важливої складової процесу виготовлення гончарного виробу – випалення, а саме спеціальних пристроїв для термообробки глини на території України – горнів [31, с. 61-76; 32, с. 70-79; 33, с. 73-82; 70, с. 225-229; 100, с. 202-204; 103, с. 3-9].

До сучасних вітчизняних доробків можна віднести численні статті та монографії, котрі стали результатом комплексних археологічних досліджень

гончарних горнів у рамках вивчення особливостей давнього ремесла. Відзначимо значні досягнення у розробці даної теми з боку, наприклад, А.Петраускаса, І.Готуна, В.Івакіна, А.Оленича, Д.Бібікова, В. Троцької та інших. Їхній вклад як із археологічної, так і з реконструкційної точки зору важко переоцінити, адже основні дослідження знайшли своє відображення ще й у експериментальних випробуваннях, що дає нам тепер змогу перевірити гіпотетичні, уточнити наявні та відкрити нові дані про той чи інший бік випалювальної споруди горнового типу.

Також варто звернути увагу на технологію випалювання. У процесі розвитку знань та навичок обробки природних матеріалів, відбувалось і поступове удосконалення теплотехнічних споруд. Так, майстрам вдавалось створювати більш високу температуру, що позитивно вплинуло на якість виробів. Для гончарної кераміки, як правило, випалювання розділене на дві фази. Перша - утильна термообробка глини до перетворення на кераміку при 800-850°C. Друга - поливна, коли відбувається випал попередньо запеченої кераміки з нанесенням глазури при 1100-1300 °C залежно від виду поливи. Також в технології термічної обробки кераміки можна виділити кілька етапів. Перший - нагрівання до невеликої температури 100-150 °C, коли відбувається плавне просушування. Другий - поступове підвищення температури аж до перетворення глини на кераміку (800-900 °C). Якщо виріб потребує ще і глазурування, то весь процес повторюється, але досягається вища температура (до 1100-1300 °C).

В результаті досліджень Ніжинської археологічної експедиції було виявлено ряд теплотехнічних споруд. Наприклад, під час розкопок на присадибній ділянці Покровської церкви вдалося віднайти велику колекцію знахідок XII – XIII ст. та рештки давньоруського житла з піччю [19]. При розкопках по вул. Василівській в материковому шарі також було виявлено піч, у заповненні якої розміщувалась невелика кількість кераміки XI – XIII ст. [21]. Розміри в плані 1,2x0,8 м, висота в найвищій частині від рівня материкового дна 0,65 м. Устя зруйноване, черінь одношаровий перекритий рештками попелу.

Конструктивно черінь являв собою глиняну обмазку. Ще залишки давньоруської печі були наявні при дослідженнях по вул. Енгельса та Богушевича.

На жаль, за роки досліджень на території Ніжина, археологам не вдалося зафіксувати більш-менш цілілий об'єкт, котрий можна було б кваліфікувати саме як горн для випалювання кераміки. Більшість знайдених залишків теплотехнічних споруд мають незадовільний стан збереженості, що унеможлиблює будь-яку конструктивну характеристику.

2.3. Історія гончарного ремесла у Ніжині

Раніше ми вже зазначали, що на території Ніжина й округу склалися сприятливі природні умови для зародження і розвитку гончарства. Наявність водойми забезпечувала і наявність глинистих порід, які майстри використовували для виготовлення посуду. На території Ніжина археологічно фіксувались фрагменти посудин, характерних для різних часових періодів: від бронзового віку до модерного. Принагідно зауважимо, що, відповідно до теми даної роботи, під поняттям «гончарне ремесло» ми маємо на увазі процес виготовлення глиняних посудин саме на гончарному крузі. Втім, можемо додати, що в результаті археологічних досліджень було зафіксовано колекцію ліпної кераміки, датованої добою бронзи (наприклад, середньодніпровська археологічна культура на поселенні Ветхе-І), яка може стати об'єктом для окремого дослідження. Надалі ми звернемо увагу на етапи розвитку гончарства на території Ніжина.

Період середньовіччя. Можемо зазначити, що досі існує дискусія щодо статусу Ніжина – він був селом, селищем чи городищем у період Середньовіччя? Думки істориків та археологів різняться, тому наявні гіпотези про існування міста в цей час. Синтезна концепція була запропонована Ю.Ситим та В.Коваленком [51, с. 9-10]. **Вчені провели розкопки у багатьох частинах міста та здійснили значний вклад у прояснення ситуації з розміщенням літописних городів. Зокрема, Ю.Ситий дійшов висновку про існування**

одразу двох давньоруських поселень на території Ніжина [93, с. 7-13]. Літописний Ніжатин він локалізував у межах городища, котре знаходиться в центрі сучасного Ніжина (урочище «Замок»). Літописний Уненіж археолог пов'язував із Городком (урочище «Комуна») на правому березі річки Остер. Також дослідник зазначав, що Ніжатин був давнішим за Уненіж поселенням, адже вже у X ст. він виник спочатку як село, яке згодом розрослося в місто. О. Морозов, який здійснював археологічні дослідження ще з останнього десятиліття XX ст., в результаті розкопок у місті Ніжині та його околицях виявив велику кількість нових об'єктів, обстежив та уточнив топографію і датування раніше виявлених пам'яток [67, с. 25-34]. Зокрема, він погоджувався з локалізацією літописного Уненіжа на території урочища «Комуна» на східній околиці сучасного Ніжина.

Я б це викинула

В ході археологічних досліджень XXI століття вдалося підтвердити існування в урочищі «Комуна» давньоруського поселення, яке мало примітивні укріплення (рів з частоколом на дні). Таке поселення можна охарактеризувати як укріплене селище. На території урочища було виявлено слабо насичений культурний шар, що відразу ж відкидає можливість існування на цій території великого поселення, як це вказано у літописі, під назвою «Уненіж».

На нашу думку, варто звернути увагу на те, що при реконструкції історії Ніжина у «темні віки», аспект існування на цій території гончарного ремесла чомусь випав з кола питань, що потребують відповіді. Така ситуація зумовлена відсутністю як писемних джерел, так і те, що, нажаль, за роки археологічних досліджень науковцям жодного разу не вдалося розкопати залишки гончарного круга (це пояснимо тим, що у сіверських ґрунтах дерево б не збереглося так довго), або ж концентровану кількість господарських споруд біля горнів, що могло б свідчити про наявність тут майстерні гончарів. До прикладу, науці відомі гончарні майстерні середньовічного періоду на території Чернігово-Сіверщини: Автуничі, Шестовиця, Любеч, Новгород-Сіверський. Яскравим прикладом, який

автори вважають доцільним використати як аналогію, є село Автуничі у Городнянській міській громаді Чернігівського району Чернігівської області, де широко представлене саме гончарне ремесло. **За роки досліджень науковцям Дніпровської давньоруської експедиції (Ігор Готун, Леся Шевцова, під керівництвом Олександра Моці) [31] вдалося практично повністю прослідкувати процес виробництва посуду — від добування сировини до випалювання готової продукції. На даній території, як і на Ніжинщині, знаходилися глини, придатні для виготовлення посуду, причому на незначній глибині, що дозволяло легше видобувати необхідну сировину. Гончарна маса має домішки дрібного та крупного піску, шамоту. Численні виявлені глинища, споруди, ями свідчили саме про ремісничий гончарний характер діяльності Автуничів. Археологи зазначили, що на пам'ятці були відсутні інші типи жител, окрім вказаних вище, що були водночас і майстернями. У результаті досліджень було зафіксовано 9 горнів для випалювання кераміки, експлуатація яких датується XI-XII століттями. Фрагменти посуду, виявленого на поселенні Автуничі, мали характерні для давньоруського часу форми, які фіксувались і при розкопках Ніжина. Наприклад, оскільки горщики (а вони складають більшість колекції) стали виготовляти під покришки, то змінилося вінце посудин – з'явився той самий «давньоруський валик», який часто зустрічається і в ніжинській кераміці. Загалом, можемо підсумувати, що характерними рисами присутності гончарства на певній території є: наявність родовищ сировини, численних господарських споруд біля горнів та залишків керамічних виробів, що досліджено на Автуницькому поселенні.**

На жаль, спираючись на відомі науковцям дані, на території Ніжина не було зафіксовано слідів діяльності великих гончарських майстерень у період середньовіччя. Хоча накопичений за роки археологічних досліджень масив фрагментів керамічних посудин дозволяє все ж припустити, що посуд на цій місцевості виробляли, скоріше, у незначних масштабах, для задоволення потреб місцевого населення. Проте, у колі сучасних ніжинських дослідників навіть

існує гіпотеза, що Ніжин у той час був не осередком виробництва, а таким собі хабом для зберігання привезеної кераміки. Та ми у цій роботі більш схильні все ж до думки про місцеве виробництво глиняного посуду, адже на наш погляд, транспортувати такий ніжний, крихкий і схильний до руйнування товар наявними в той час засобами, було, як мінімум, не вигідно. Також слід відкинути сучасні уявлення дослідників і поглянути на сам процес виробництва керамічних виробів у X-XIII столітті, коли гончарне ремесло на Русі, звичайно, було одним з найпоширеніших ремесел, але залишалось в рази більш трудоемним. На нашу думку, подальші систематичні археологічні дослідження Ніжина проллють світло на існування тут гончарних майстерень, або ж підтвердять їх відсутність.

Ранньомодерний період. Помітно виділяється серед ніжинської кераміки козацький посуд, тому розглянемо наступний етап у розвитку гончарства на цій території. Як відомо, надання грамоти на Магдебурзьке право у 1625 році від короля Сигізмунда III позитивно вплинуло на економічний розвиток міста, тому з першої половини XVII століття тут виникли перші цехи, а саме в такій формі виробництва і розвивалося ніжинське гончарство у даний період [68, с. 18]. Важливими для дослідження цехового устрою є цехові книги, статuti, привілеї та інші атрибути. Якщо матеріальні пам'ятки діяльності цехів Ніжина наявні, хоча і в невеликій кількості, в музеях області, то документів, на жаль, недостатньо: вони або втрачені чи в поганому стані, або ж знаходяться в архівах за межами держави. Додаткову інформацію можемо дізнатись із переписних книг, де у списку жителів за іменами й прізвищами знаходимо позначення ремісників за родом їх занять (Мишко гончар, Гаврило бондар, Гаврило кушнір, Микола швець тощо). Наприклад, в такому документі від 1666 року на території «города Нѣжина» налічувалось 8 осіб із припискою «гончар» або «ганчар». До того ж, в документі наявні докази економічного, зокрема, і ремісничого, розвитку міста, адже відбувались 3 великих ярмарки на рік: «...про ярманки написали в Нѣжине де городе бывають в год трижды ярманка на Тровцын день, а другая на Покровъ Пресвятыя Богородицы да зимою на всеѣдной нѣделѣ...» [76, с. 245-260].

Відповідно до відомого документу «Черниговского намесничества топографическое описание» [108, с. 493-499], у Ніжині в XVIII столітті працювали 657 ремісників 24 спеціальностей, серед яких «горшечниковъ, или гончарей» налічувалось 35 майстрів. Кожне ремісничє об'єднання мало свої клейноди: прапор (корогву), ціху або ж цешку (емблему із зображенням знарядь праці), мари (сукно, яке використовувалось при поховальному обряді), цехову печатку, статут і привілей на діяльність, жезл цехмістра. Наприклад, у гончарному цеху Ніжина, через «недостаток», як вказує О. Шафонський, не було прапора («знамено» у документі). Але наявні інші детально описані атрибути: цеха у вигляді свинцевої дощечки із вилитим зображенням святого Георгія на коні з одного боку та різьблені кувшин, горщик і пічна кахля з іншого. Ймовірно, мари (у Шафонського це просто «сукно») були темно-зелені, прикрашені внизу золотим і срібним мереживом. Основа представлена нашитим хрестом з блакитного люстрину (вовняна або напів вовняна тканина з глянцем), який обрамлено золотим позументом (гаптована тасьма для оздоблення одягу). Хоча гончарський цех Ніжина і не був найбагатшим та найчисельнішим, але вищенаведені клейноди свідчать про достатній рівень його розвитку. Тим паче, що гончарі поступались по кількості лише чоботарям, кушнірам, шевцям, бламарям та бондарям, але порівняно з іншими такими об'єднаннями Чернігівського намісництва, саме ніжинський гончарний цех був найбільшим. Для порівняння: у Чернігові до об'єднання гончарів належало 9 майстрів і 3 підмайстри, у Любечі було 13 майстрів, а в Кролевці – 24.

Цікавість викликає устрій, традиції та повсякдення ніжинського гончарного цеху. Як і в подібних ремісничих спілках, тут була присутня конкретна стратифікація від найвищої до найнижчої ланки: «майстер-підмайстер-учень». Відповідно до статусу, представники об'єднання мали різні обов'язки, повноваження та роль. Кожен авторитетний член цеху (тобто, майстер) відвідував «сходку» – зустріч, де вирішувались ділові питання і куди не допускались підмайстри та учні, адже вони не мали права голосу. Як і в інших ремісників, у ніжинських майстрів з виготовлення посуду було власне культове

свято, коли вони вшановували померлих колег «у вівторок на Масницю» [117, с. 119-123]. Також ремісничі об'єднання мали власні «доми», в яких зберігалися вищевказані цехові атрибути, і подвір'я, де відзначали свята, відбувалися «сходки», церемонія прийому нових майстрів і обряд поховання. За топографічним описом Афанасія Шафонського, в 2 половині XVIII століття, у Ніжині налічувалось «домовъ цеховыхъ деревянныхъ»: 3 в центральній частині і 1 на Магерках. Проте гончарний цех не мав власного приміщення, тому, скоріш за все, зібрання, обряди тощо проводились у будинку цехмістра. Як покаже історія, звичаї та канони передавалися з покоління в покоління, тому відголоски гончарських цехових традицій зберігались аж до початку XX століття.

Модерний час. Загалом, можемо розпочати з того, що в цей період не можна говорити про провідну роль гончарного ремесла у торгівельно-економічній галузі розвитку Ніжина, адже майстри у Ніжині працювали переважно в кустарних виробництвах, або в цехах. Функціонування гончарних виробництв засвідчене, перш за все, в архівних документах. Наприклад, у «Циркулярі чернігівського губернатора зі списком фабрик, заводів й інших промислових закладів, дозвіл на діяльність яких виходить з-під влади міських управ» зазначені, крім інших, і гончарні [37]. Також в архівних джерелах маємо адресу Ніжинської Загальної Ремісничої Управи, котра розташовувалась на Базарній площі [1-9].

Про розвиток гончарного ремесла на території Ніжина у другій половині XIX-початку XX століття ми дізнаємося з етнографічних матеріалів. Дуже детально описала звичаї та діяльність ніжинських гончарів Євгенія Спаська. Дослідниця народилась у Ніжині в родині священника Георгія (Юрія) Спаського. Брала активну участь в роботі Інспекції по відновленню художніх промислів в Україні, зокрема, з цією місією і здійснила дослідження в Ніжині у 1923 році. До слова, Євгенія Георгіївна залучала до роботи і свого меншого брата, майбутнього засновника Ніжинського краєзнавчого музею Івана Георгійовича. Саме вивчення особливостей гончарства в різних регіонах і стало однією з головних тем її

подорожей. Для нашої роботи цікавість становлять її етнографічні щоденники 1923 року, коли вона перебувала в Ніжині [96].

Етнографиня зазначала, що «гончарский ряд» (тобто, місце на ринку, де торгували глиняними виробами) розташовувався біля Покровської церкви (сучасна вул. Покровська). Згадала вона і прізвища місцевих майстрів (Герасименки, Пархоменки). Асортимент, за словами Євгенії Георгіївни, став набагато біднішим, посуд неприкрашений, переважно не полив'яний (хоча все ж кілька вартих уваги екземплярів були наявні). Крім виробів ніжинських гончарів, продавались і привезені товари. Наприклад, знаходимо свідчення про діяльність євреїв-перекупників, які реалізують посуд з Олешнянського району (ще один осередок гончарства на Чернігівщині). А конкурентом місцевих гончарів були ічнянці, котрі, за даними науковиці, постійно заперечували, що ніжинці краще й давніше працюють, хоча серед них було чимало вихідців з Ніжина. Тут-таки знаходимо свідчення, що саме ніжинський майстер Хомка навчив ічнянців виробляти красивий розписний посуд, горщики та кухлі.

Продовжуючи традиції попередніх поколінь, у 2 половині ХІХ-на початку ХХ століття у Ніжині все ще діяв гончарський цех аж до його ліквідації у 1912 році (за словами місцевого гончара Василя Пархоменка). Як зазначає ремісник, у гончарів не було власного цехового дому, тому його Управа розміщувалась «на «Горбу», около Покровской церкви». Ці дані підтверджуються і архівними документами [1, арк. 408], де зазначено, що Ніжинська Загальна Ремісничая Управа перебувала за адресою «Первая Покровская въ 1-й части г. Нежина» біля сучасної Покровської церкви. Там було зареєстровано як представників гончарного цеху 50 майстрів, з яких 30 були власне гончарами, а решта – «печники» та «каменщики».

Описано також атрибути ремісничого об'єднання: книги, «версадло», «повестку», котрі були передані Міській управі після припинення існування цеху. Цікавий факт про «версадло» - це спеціальне дзеркало, яке розміщувалось у приміщенні Ремісничої управи і слугувало своєрідним інструментом

організації зборів (коли знімали сукно з такого дзеркала, це означало відкриття «сходки»). Порівняно з вищенаведеним топографічним описом О. Шафонського, Євгенія Георгіївна звернула увагу на певне непорозуміння в назвах цехових клейнод. Мова йде про цешку, цеху та повістку. Цеха Шафонського або ж «повістка» Василя Пархоменка - це та сама дощечка із зображенням знарядь праці та покровителя. Але місцевий гончар описує її вже по-іншому: «небольшую свинцовую досочку, на одной стороне которой изображен Святой Георгий на коне (старый герб г. Нежина), на другой стороне – гончарный круг, наугольник (печников) и кафля». Також цей атрибут мав практичне значення – слугував сповіщенням про обов'язок майстрів з'явитись на «сходку». А за спогадами вищезгаданого майстра, цешка складалася із жезла та наконечника у вигляді орла, що був вкручений у «церемоніальне дзеркало», і обов'язково використовувалась як булава, яку цехмістр тримав під час святкових процесій. Отже, цеха або повістка – це пластина із зображенням святого Георгія та знарядь праці (незалежно від того, яких саме, адже символіка змінюється), а цешка – жезл цехмістра.

Також, цікавість викликає опис цехового костюму кожного з 12 старшин цеху, зокрема, і гончарів: довгий синій халат із обрамленими золотими стрічками рукавами та широким поясом з позументом. Таке вбрання назвалось «контус» (кунтуш) і було обов'язковим для цехових старшин, головного цехмістра та особи, яка носила «повістку» (цеху). Вважаємо також важливим звернути увагу на появу знамена ніжинських гончарів: воно було оксамитове, чорного кольору, на якому зображені ікона Спаса та золоті атрибути: гончарний круг, молоток та лопатка. До слова, як і в інших цеховиків, у ніжинських гончарів було власне свято, яке відзначали у вівторок на Масляну.

Таким чином можемо підсумувати, що, за наявними археологічними, писемними та етнографічними джерелами, можна розподілити історію розвитку ніжинського гончарства на три періоди: середньовічний, козацький та модерний. Попри дискусії в колі науковців, зазначимо, що гончарство у Ніжині відоме ще з

часів середньовіччя, про що свідчать зафіксовані фрагменти кераміки на територіях, де археологи припускають існування давньоруських городищ. Імовірно, місцеві майстри працювали для задоволення локальних потреб жителів цієї території. У козацький період ремесло набуло більших масштабів і оформилося у гончарний цех, який, порівняно з іншими такими об'єднаннями Чернігівського намісництва, свого часу був найбільшим. У модерний період ніжинське гончарне ремесло зазнало певного спаду в асортименті та декоруванні, та все ж продовжувало існування, завдяки досвіду, який майстри передавали з покоління в покоління.

Розділ 3. Кругова кераміка на території Ніжина за результатами досліджень Ніжинської археологічної експедиції

Традиційно, знахідки залишків керамічного посуду в археології розподіляють за функціональним призначенням, тобто, за метою його експлуатації, на кухонний та столовий. За результатами археологічних досліджень, серед зафіксованих фрагментів кругової кераміки, до столового посуду можна віднести весь посуд, який використовувався для подавання та споживання їжі: тарілки, миски, чашки, кубки, чарки тощо. Такий посуд, як правило, мав естетичний вигляд, часто оформлений різноманітними візерунками чи политий керамічною глазуррю або поливою. Кухонний посуд використовувався безпосередньо для приготування чи довготривалого зберігання їжі або рідин. З огляду на здобутий шляхом розкопок керамічний матеріал, серед зафіксованих фрагментів кругового посуду, до цього типу маємо змогу віднести: горщики, покритки, макітри, глечики, кувшини, сковорідки тощо. Далі ми наведемо комплексну характеристику наявного керамічного матеріалу, знайденого при дослідженні різночасових пам'яток на території міста.

3.1. Середньовічний період

Як уже зазначалось у попередніх розділах, на території Ніжина археологічно було зафіксовано рештки об'єктів, котрі вчені датують періодом середньовіччя. Ніжинські археологи зазначають, що культурний шар давньоруського періоду був значно пошкоджений в ході активної розбудови у різні періоди [43]. З археологічних звітів видно, що давньоруські матеріали фіксувались у межах означених археологічних пам'яток: в ур. Замок / Старе місто (ототожнюване з Ніжатином) (по вулицях Московській, Покровській, Василівській, Успенській, Б. Хмельницького, М. Гербея, Є. Гребінки), на території Нового міста (яке ще називають Уненіжем) (по вул. Ломоносова, Липіврівській, Полковника Обідовського, Гімназійній), а також на околицях міста (Магерки-I, Магерки-II, Ветхе, Комуна, Довге). Серед віднайдених шляхом

археологічних розкопок уламків кругових посудин, датованих давньоруським часом, наймасовіший тип – це горщики. Переважна більшість мають характерні морфологічні ознаки, притаманні кераміці даного регіону.

Щоб охарактеризувати круговий посуд давньоруського часу, варто звернути увагу на передісторію керамічної традиції на території сучасної Чернігівщини, де слов'яни «...сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами», як відомо з недатованої частини літопису «Повість временних літ» [23]. Плем'я сіверян, у свою чергу, вчені пов'язують із роменською культурою, котра була поширена в цьому регіоні в дослов'янський час. Археологи зазначають, що в цей період кераміка була більш індивідуальною, адже її виготовляли не на гончарному крузі, а вручну. Тобто, не існувало усталених правил створення ємностей, канонів декорування тощо. Приблизно з X ст. процес виробництва посуду став більш продуктивним, бо почалося використання гончарного круга як основного інструменту та відбулася певна уніфікація форм посуду і прийомів його формування на території державного утворення Київської Русі.

Для датування кераміки важливу роль відіграє не стільки стратиграфія об'єкту, скільки супутні артефакти. Наприклад, фіксація коштовних предметів поряд з уламками посуду при розкопках «стольного града» Новгород-Сіверська, дозволила дослідникам визначити часовий проміжок побутування певного типу посуду на визначеній території. Проте, на думку археологів, Ніжин у давньоруський час не відігравав провідної політичної ролі і не був ремісничо-економічним центром на Сіверській землі, тому датувати кераміку за супутніми знахідками важко [44, с. 187]. Тому, можна використовувати як аналогію досвід із датування кераміки на територіально близьких пам'ятках.

Типологія та хронологія давньоруської кераміки на Сіверщині була розроблена ще в її ХХ столітті. Основним характерним морфологічним елементом виступає саме вінце посудини, яке видозмінювалось і мало різні

форми та техніки моделювання у певний відтинок часу. Так, свого часу І. Сарачев описав типологію вінець давньоруських горщиків з археологічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя на основі трасологічного аналізу структури глини на поперечному зрізі [87, с.225-236]. Дослідник виділив 21 тип вінець, спираючись на вивчення особливостей їхньої фінальної технічної обробки. Також Сарачев виокремив 4 види початкових форм вінець та хронологічні рамки їх побутування. Зазначимо, що на даному етапі досліджень, ми не претендуємо на розробку типології ніжинської середньовічної кераміки, адже це тема для окремої самостійної роботи. Натомість, прагнемо згрупувати наймасовіші форми вінець посуду та окреслити характер їх поширення у різних частинах сучасного Ніжина. Використовуючи вищенаведений підхід, можемо зазначити, що за матеріалами археологічних розкопок Ніжинської археологічної експедиції найчастіше присутні такі групи вінець давньоруських горщиків (Рис. 6):

- 1 група (тип 12 у І. Сарачева) - найпоширеніший вид: вінце із круглим торцем, плавно загнутим всередину. Така форма досягала завдяки зміщенню залишків глини на вінці всередину, що можна помітити при уважному розгляданні структури формувальної маси на поперечному розрізі. Такі фрагменти датують 2 половиною XII століття і найчастіше фіксували при розкопках на пос. Магерки-1, Довге, Комуна, по вул. Василівській, Липівській, Покровській, Московській, Гімназійній.
- 2 група (17 тип у І. Сарачева) - горизонтально орієнтовано відігнуте вінце з яскраво вираженим округлим валиком, загнутим досередини. Такі фрагменти датують другою половиною XII - першою половиною XIII століття і найчастіше фіксували при розкопках на пос. Магерки-1, по вул. Гімназійній, Московській, Василівській.

- 3 група (16 тип у І. Сарачева) - різко горизонтально відігнуте вінце з яскраво вираженим невеликим плоскуватим валиком. Такі фрагменти датують другою половиною XII - першою половиною XIII століття і найчастіше фіксували при розкопках пос. Ветхе, в ур. Комуна, а також по вул. Богусевича, Василівській, Московській.
- 4 група (6 тип у І.Сарачева) - вінце з напливом глини у вигляді горбиків із зовнішнього боку та плавним перегином до стінки. Такі фрагменти датують першою половиною XI - першою половиною XII століття і найчастіше фіксували при розкопках пос. найчастіше фіксували при розкопках пос. Магерки-1, по вул. Василівська, Липіврізка, Ломоносова.
- 5 група (тип 11 у І. Сарачева) - пряме, відігнуте діагонально вінце із клювоподібним виступом, орієтованим доверху. Такі фрагменти датують першою половиною-серединою XII століття. Цей тип найчастіше фіксували при розкопках пос. Магерки-І, вул. Василівська.
- 6 група (тип 1 у І. Сарачева) - пряме, діагонально відігнуте вінце без яскраво вираженого вінця (можливе незначне потовщення). Такі фрагменти датують першою половиною XI століття і були зафіксовані, наприклад, при розкопках пос. Магерки-1.
- 7 група (13 тип у І. Сарачева) - пряме, відігнуте діагонально вінце із плоским напливом по стінці, орієтованим всередину. Такі фрагменти датують серединою-другою половиною XII століття і фіксувались, наприклад, при розкопках по вул. Василівська.

Щодо оздоблення, то найбільш поширеним орнаментом є ритуння, декорування рельєфним хвилястим візерунком на плечиках виробів, рідше – накольчаті лінії на вінцях. (Рис.7)

Окрім вищенаведених, цікавість викликають кілька фрагментів кераміки особливої форми (тип 7 у І. Сарачєва) - вінце з вираженим зубцем, загнутим всередину та напливом глини у вигляді горбиків із зовнішнього боку (так звані “манжети”). Такі фрагменти датують серединою XI століття і фіксували при розкопках по вул. Василівській, Покровській. Слід додати, що Сарачєв вважав, ніби такі вінця не є характерними для Дніпровського Лівобережжя, а більш поширені у Західній Україні та Польщі. Дослідник вказував, що, ймовірно, ця форма з’явилася в Подесенні в результаті походу князів Ярослава і Мстислава на “ляхів” 1031 році.

Вище ми охарактеризували горщики, які за призначенням відносяться до кухонного посуду. Щодо ємностей для споживання їжі, то, на жаль, ми не можемо засвідчити масовість фрагментів середньовічних глиняних мисок чи тарілок при розкопках на території Ніжина. По-перше, більшість потенційних елементів мають незначний розмір, що не дає змоги впевнено кваліфікувати форму. По-друге, ймовірно, такий посуд могли виготовляти з дерева, що було більш практично у використанні, завдяки меншій крихкості матеріалу та відсутності необхідності його високої термічної обробки.

Таким чином, на основі здобутого в ході археологічних розкопок керамічного матеріалу, вдалося виділити 7 груп наймасовіших типів вінець, співвіднести їх із розробленою класифікацією та прослідкувати характер поширення у різних частинах Ніжина.

3.2. Ранньомодерний та ранній новітній час

Як ми раніше зазначали (див. розділ 2.3), у XVII-XVIII століттях Ніжин розвинувся як економічно, так і культурно та політично. Для просування торгівлі, важливу роль відігравали товари, які виготовлялися у місцевих майстернях. Зокрема, керамічний посуд ніжинських гончарів вироблявся для задоволення потреб місцевого ринку. Характеристика керамічного матеріалу здійснювалась на основі усталеної типології вінець Дніпровського Лівобережжя,

запропонованої Лесею Чміль та досвіду її застосування Людмилою Мироненко на територіально близькому до Ніжина археологічному об'єкті в Батурині [64].

Традиційно, наймасовішим видом знахідок, зафіксованих при археологічних розкопках є *горщики*, котрі мають характерні для того часу морфологічні та орнаментальні особливості. Як зазначалось раніше, у XVII-XVIII століттях ніжинська керамічна продукція вироблялась місцевим гончарним цехом, тому ємності мають сталі гармонійні пропорції та типову будову.

Знакові морфологічні ознаки горщиків, означені Л.Чміль, відображають варіативність структурних елементів у будові посудин [106]:

1. форма вінця (наявність валика чи пряма форма);
2. особливості оформлення краю вінця (декоративні елементи: защіпи, насічка, карбування тощо або їх відсутність);
3. форма внутрішньої сторони шийки (плавний або сильно виражений перегин, ребро, виступ тощо);
4. спосіб оформлення плічка (плавне, ритоване, з “поличкою” (виступом), або без особливостей);
5. спосіб оформлення денця (звичайне або декороване зрізами).

Важливим доробком для уточнення датування віднайдених фрагментів кераміки можна вважати працю Людмили Мироненко «Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст.». За аналогією, можна охарактеризувати вінця горщиків у наступні категорії.

Нижченаведені варіанти вінець масово фіксувались при розкопках Старого міста (ур. Замок) та Нового міста, датованих серединою XVII-початком XVIII століття. Наприклад, при роботах по вул. Василівській, Московській, Покровській, Гімназійній тощо. За особливістю вираженості структурних елементів, можемо виокремити наступні варіанти, на основі вінець, що

складають наймасовішу частку серед віднайденого за роки археологічних досліджень керамічного матеріалу (Рис. 8):

1. Вінце має просту форму та слабовиражений горбик під ним (тип 3, варіант 1 у Мироненко). Такі фрагменти датуються першою половиною XVII століття.
2. Вінце має округлу форму та яскраво виражений валикоподібний горбок (тип 3, варіант 2 у Мироненко). Такі елементи характеризуються переважно коротким вінцем, відхиленням діагонально, та чітким і плавним перегином до стінки. Датують їх серединою XVII століття.
3. Вінце має яскраво виражене потовщення у вигляді горбика (тип 3, варіант 3 у Мироненко) у поєднанні з фігурним вінцем, оформленим рельєфними хвилястими защипами. Датують цей варіант серединою-кінцем XVII століття.
4. Злегка відігнуте пряме вінце з гладким краєм, плавний перегин шийки без явного виступу всередині (тип 4 варіант 1 у Мироненко). Такі елементи датують другою половиною XVII століття.
5. Злегка відігнуте вінце з простим гладким краєм та вираженим внутрішнім перегином до стінки (тип 4 варіант 2 у Мироненко). Для таких фрагментів варіативна наявність рядів “боріздок” на зовнішній стороні шийки та чіткого переходу на внутрішній. Такі фрагменти датуються серединою XVII - поч. XVIII століття.
6. Злегка відігнуте вінце, часто із рельєфною лінією на зовнішній стороні та яскраво вираженим зломом плечика (тип 5 у Мироненко). Таких фрагментів зафіксовано всього кілька одиниць при розкопках в ур. Комуна та по вул. Василівській. Вони датуються кінцем XVII - серединою XVIII століття.

Щодо декорування, можна зазначити, що найчастіше трапляються два види: рельєфне (представлене фігурними хвилястими защипами, риткуванням,

штампованим геометричним - у формі зубців, трикутників, ромбів, хвиль тощо - орнаментом) та мальоване (лінійна описка, лінійно-геометричний розпис, краплевидні круги, горизонтальні “півмісяці”, “коми”, хвилі різної ширини, а також траплялись випадки поєднання цих елементів на одній посудині). Поширеним було використання різних ангобів: чорного або темно-коричневого кольору (змішували білу глину із циндрою - продуктом окислення заліза), червоно-коричневого (червону глину розводили з водою до потрібної консистенції), зеленого (білу глину поєднували з “мідянкою” - оксидом міді). Найчастіше використовували глазур зеленого, жовтого, коричневого кольорів, рідше - червоного, блакитного та прозору (Рис. 9).

Ще одним видом ємностей, наявним у керамічній колекції козацького часу з розкопок Ніжина, є посуд для зберігання рідин - глеки, які ще називають гладушами, кринками. Являють собою посудину з пропорційно вузьким горлом і злегка розведеними назовню вінцем та кулястим тілом, звуженим до дна. Для XVII-XVIII століть характерна типова форма вінця та орнаментування. Переважна більшість мають сірий колір черепка, тонкі стінки, прикрашені хвилястими або ромбовидними лініями лощення. Фрагменти глеків фіксували при розкопках на території Старого міста (пров. Зелений, вул. Василівська тощо). Також до посудин для зберігання рідин є кувшини, котрі мають подібні морфологічні риси, але обов'язково мають додаткові структурні елементи: носик та ручку.

Ще один тип посуду, котрий часто використовувався в побуті - це макітри (Рис. 13). Являли собою глибоку форму з прямими чи злегка розведеними стінками та характерними вінцями (з яскраво вираженим виступом при переході до стінки та подовжений край вінця). Серед зафіксованих в результаті розкопок фрагментів, переважна більшість мають типове орнаментування: риткування, штампований геометричний орнамент тощо. Часто уламки макітер знаходили під час розкопок Старого міста (пров. Зелений, вул. Василівська) та Нового міста (вул. Гімназійна, Московська).

Невід'ємним видом керамічних виробів, котрі широко застосовували в Ніжині у XVII-XVIII століттях - це кришки (Рис. 14). За діаметром можна визначити дві групи: покритки для горщиків (переважна більшість) та глечиків (всього кілька фрагментів). За морфологічними характеристиками подібні до тарілок (проте, мають ширші стінки). Уламки кришок часто фіксували при розкопках Старого міста (вул. Богусевича, пров. Зелений) та Нового міста (вул. Московська, Гімназійна).

Знайдений в результаті розкопок у Ніжині, **столовий посуд** ранньомодерного періоду має відмінну чітко виражену форму вінець, тонкі стінки. За поширеною типологією Л. Чміль, підтриманою також і регіональними краєзнавцями та археологами, до морфологічних особливостей *тарілок* належать такі якості:

1. Форма вінця: наявність або відсутність валика (загин всередину чи назовні);
2. форма внутрішнього ребра на перехині стінки (виражене або плавний згин);
3. спосіб оформлення денця (наявність чи відсутність зрізів).

Завдяки використаній Людмилою Мироненко періодизації та типології, маємо можливість застосувати цей підхід і до керамічного матеріалу з розкопок Ніжина. За аналогією, можна охарактеризувати кілька типів тарілок, датованих XVII-XVIII століттями (Рис. 10):

- 1) 1 тип – вінець із загнутим всередину валиком різної товщини, із яскраво вираженим згином. Такий тип посудин найчастіше фіксувався у пам'ятках, датованих 2 пол. XVII ст. Наприклад, при розкопках по вул. Братів Зосим, Московській та Гімназійній, Василівській та Богусевича.
- 2) 2 тип – пряме горизонтальне вінець без валиків, із яскраво вираженим ребром. Такий тип посудин найчастіше фіксувався у пам'ятках,

датованих другою половиною XVII століття. Наприклад, при розкопках по вул. Московській та Гімназійній.

- 3) 3 тип – вінце із потовщенням у вигляді напливу із зовнішньої сторони та плавним або яскраво вираженим ребром на згині (РИСУНОК). Такий тип посудин найчастіше фіксувався у пам'ятках, датованих 2 пол. XVII-поч. XVIII ст. Наприклад, при розкопках по вул. Покровській, Братів Зосим, Гоголя, Московській, Василівській, Богушевича, Гімназійній та при роботах біля Спасо-Преображенської церкви.
- 4) 4 тип – вінце з потовщенням у вигляді рифленого напливу (так званий «манжет»). Такий тип посудин найчастіше фіксувався у пам'ятках, датованих другою половиною XVIII століття. Наприклад, при розкопках по вул. Московській та Гімназійній, Василівській, Богушевича.

Для тарілок козацького періоду з Ніжина характерна типова орнаментация. Найчастіше використовували лінійну опіску кольоровими ангобами, підполивний розпис, а також поєднання композиції геометричних мотивів з фітоморфними візерунками (Рис. 11).

Щодо уламків *мисок*, зафіксованих в результаті розкопок на території Ніжина, спираючись на означені вище морфологічні складові столових посудин, можемо виділити наступні типи (Рис. 12):

- 1) 1 тип - відігнуте назовню вінце, чітко внутрішнє ребро та яскраво виражений вигин стінки, злам у верхній частині тулуба. Такі фрагменти датуються другою половиною XVII - поч. XVIII століття і зафіксовані, наприклад, при розкопках по вул. Гімназійній, Московській, Василівській. Для цього типу характерне таке декорування: риткування, штампований геометричний орнамент (як зовні, так і всередині виробу), рельєфне вінце у формі хвиль.
- 2) 2 тип - відігнуте назовню коротке вінце, посудина напівкруглої форми, без чітко вираженого перегину стінки всередині. Миски такого типу датують першою половиною XVIII століття і найчастіше

фіксували при розкопках по вул. Гімназійна, Московська, Богушевича. Для цього типу характерне таке декорування: лінійна описка, рельєфні лінії на стінках, геометричні мальовані візерунки, глазурування, зрідка фіксувався підполивний розпис ангобом.

Загалом, уламки посуду козацького періоду з розкопок Ніжина складають переважну більшість у масиві керамічного матеріалу. Завдяки застосуванню досвіду колег у дослідженні кераміки на територіально близькій пам'ятці у Батурині, вдалося у загальних рисах систематизувати варіації у формах тих чи інших елементів посуду та співвіднести датування фрагментів.

Традиції місцевого гончарства на поч. ХХ століття детально описала уродженка Ніжина – Євгенія Юріївна Спаська, яка брала активну участь в роботі Інспекції по відновленню художніх промислів в Україні, зокрема, здійснила дослідження в рідному місті у 1923 році. Особливу цікавість становить «Дневник перебування мого в Нежине с 30. XII. 1923 – 5. I. 24», де окрім звичаїв та побуту гончарів-цеховиків, вона навела інформацію про форми, асортимент та орнаментування посуду на місцевому базарі [96].

Щодо продукції ніжинських гончарів, етнографиня зафіксувала, що в асортименті траплялись як традиційні форми, так і сезонні чи специфічні. Наприклад, щодо перших дізнаємось про виробництво кувшинів, мисок та різноманітних глиняних іграшок: коників, качок, верблюдів). Під сезонними посудинами Євгенія Юріївна мала на увазі горщики для квітів (сучасною мовою - вазони), які, хоча й були дефіцитом у холодну пору року, та все ж дослідниця змогла знайти майстрів, у котрих вдома зберігались ці вироби. Особливу цікавість викликає згадка про дуже поширений, за словами Спаської, вид обрядового посуду, який в народі називали “курушка” або ж “чортогонка”. Такі вироби являли собою “очень хорошенькие плоские чашечки с изящной ручкой на тонкой ножке. Теперь на них спрос небольшой и их перестают делать, а раньше можно было видеть в каждой хате и употребляли их для окуривания хаты

ладаном, или когда был покойник, или когда надо было выкурить «нечисть», завешуюся в хате». Також на ніжинському базарі можна було знайти вироби, виготовлені майстрами з інших куточків Чернігівщини. Наприклад, цікава розповідь про “тикви”, котрі привезені з “Городнянского уезда, Олешнянского района”. Такий тип посуду був нічим іншим, як кулястою ємністю з широко розведеними стінками та вузьким коротким горлом. Назва, ймовірно, зумовлена візуальною схожістю посудини з гарбузом. Ще Євгенія Юріївна згадала, що такі “тикви” (або ж “кухлі” чи “баньки”) використовували для транспортування рідини під час жнив, а також вона навела спогад про те, що у “тиквах” прабабуся самої дослідниці “варила «варенуху», заклеивая горлышко хлебом”. Щодо орнаментування, то за даними Євгенії Спаської, посуд все частіше переставали робити прикрашеним та поливним через брак матеріалів. Проте, ближче до свят ніжинські гончарі все ж виготовляли вироби “з узорами”.

Таким чином, ми показали, яку кераміку знайдено в Ніжині. Що саме вироблено місцевими майстрами, що завезено з інших регіонів. Також можна класифікувати всю кераміку відповідно до загально прийнятої класифікації та розділити її в хронологічному проторі.

Висновки

В результаті проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки.

В історіографії представлені основоположні праці на тему вивчення гончарної традиції та особливостей кераміки Чернігівщини і суміжних регіонів - Середньої Наддніпрянщини та Полтавщини. Проаналізувавши результати досліджень археологів і керамологів, було виділено три етапи у розвитку процесу студіювання гончарства за принципом хронології. Проаналізовано ґрунтовні праці Олеса Пошивайла, Лесі Чміль, Олени Оногди, Людмили Мироненко, Світлани Щербини та інших. Проте, варто зазначити, що питання виробництва кераміки та розвитку гончарства на території Ніжина на сьогодні все ж залишається майже не розробленим, адже ця тема, на жаль, не ставала предметом окремого дослідження. Вище зазначені керамологічні та археологічні монографії і статті відображають загальні риси гончарної традиції регіону і дають можливість застосувати набуті вченими знання для дослідження кружальної кераміки та гончарства на території Ніжина.

Для всебічності та повноти розробки питання, було прослідковано етапи археологічних досліджень Ніжина. Так, вдалося з'ясувати, що вперше ця тема почала студіюватись місцевими науковцями ще з XIX-початку XX століття, коли завдяки роботі викладачів Ніжинської гімназії вищих наук було закладено підвалини археології Ніжина та розпочато формування первинної бази наукового матеріалу. Друга половина XX століття стала початком польових досліджень, а період 80-90-х років став вкрай успішним, завдяки праці кваліфікованих археологів та місцевих краєзнавців. Традицію систематичних розкопок було продовжено Ніжинською археологічною експедицією, котра діє дотепер з ініціативи доцента Кедуна Івана Станіславовича. Зазначимо, що за роки різною мірою кваліфікованих археологічних досліджень на території міста, вдалося накопичити значний масив матеріальних джерел, зокрема, кераміки.

В роботі охарактеризовано джерельну базу дослідження. Так, наведено основні види джерел. Безперечно, найбільш інформативною є власне кераміка, здобута при розкопках Ніжина і котра зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського. Невід'ємним елементом характеристики глиняного посуду є археологічні звіти, які містять інформацію про кількість, особливості, декорування, а також неодмінно важливі графічні керамічні малюнки як результат графічної реконструкції посудини з фрагмента. Для вивчення традицій гончарства, звернуто увагу також на етнографічні матеріали Євгенії Спаської, Анатолія Павловича, Марії Фріде, Миколи Могилянського. Письмові щоденники, схеми та фотографії проливають світло на особливості процесу та традиції місцевих майстрів з виготовлення керамічного посуду на Чернігівщині, зокрема, і в Ніжині.

В процесі дослідження, було охарактеризовано складові гончарства та його розвиток в історії Ніжина, а також звернуто увагу на особливості випалювання посуду на Чернігівщині. Було детально описано структурні елементи ремесла: особливості підготовки та обробки сировини, традиційний інструментарій для роботи за гончарним кругом та прикрашання виробів, техніки створення посуду та переважаючі орнаментальні мотиви. Науковці неодноразово звертали увагу на залягання в околицях Ніжина значних масивів глини, придатної для виготовлення кераміки, що зіграло позитивну роль у зародженні виробництва глиняних виробів на цій території. Наведено інформацію про види гончарних кругів, які перебували у вжитку на Чернігівщині та охарактеризовано інструменти для добування глини, її обробки, формування самих посудин та подальшого декорування. Розглянуто традиції та особливості технології виготовлення керамічних виробів місцевими майстрами. В ході аналізу орнаментальних мотивів ніжинської кераміки, було виявлено певну тенденцію побутування тих чи інших видів оздоблення у визначений проміжок часу: для давньоруської кераміки характерні рельєфні хвилясті та прямі лінії, а посуд козацького часу прикрашали в основному штампуванням, мальованими візерунками та фігурними вінцями.

Стосовно генези гончарства в Ніжині від середньовіччя до раннього новітнього періоду можна зазначити наступне. В період Київської Русі не можна засвідчити існування великого гончарного осередку на території міста, адже не зафіксовано археологічних об'єктів, котрі б це підтверджували. У ранньомодерний час гончарне ремесло в Ніжині функціонувало у формі гончарного цеху, який був найбільшим на Чернігівщині. На основі етнографічних даних Євгенії Спаської, вдалося отримати інформацію як про форми, асотримент та вартість, так і про особливості традицій місцевих гончарів. Також з'ясовано, що на початку ХХ століття було ліквідовано ніжинський гончарний цех, а все його майно відійшло Міській Управі.

На основі аналізу археологічних звітів та етнографічних джерел, а також зважаючи на морфологічні особливості, вдалося виокремити переважаючі типи вінець посудин, поширених у різночасові періоди історії Ніжина. Так, вдалося виділити 7 груп найпоширеніших типів вінець часів середньовіччя та співвіднести їх із розробленою вченими класифікацією. Застосувавши досвід типологізації уламків посудин ранньомодерного періоду з розкопок Батурина, було виділено 6 варіантів вінець горщиків, 4 - тарілок, 2 - мисок, а також охарактеризовано глеки, покритишки та макітри, які перебували у вжитку ніжинців у XVII-XVIII століттях. Крім того, вивчено особливості та тенденції декорування та з'ясовано, що найпоширенішими орнаментами були рельєфний (ритування, штампування) та мальований (описка, геометричні візерунки), а також використання різнокольорових (зеленого, чорного, червоно-коричневого) ангобів та полив. До того ж, на основі етнографічних даних, вдалося віднайти інформацію про переважаючі на початку ХХ століття традиції та устрій ніжинського гончарного цеху та організацію роботи позаспількових майстрів, а також особливі види посуду, його варіації та орнаментування. Проте, слід зважати на те, що частина кераміки була завезена з інших регіонів.

В подальшому цю тему варто продовжити досліджувати, включивши види ліпної кераміки.

Список використаних джерел та літератури

Джерела:

1. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 4. Заявления домовладельцев города Нежина. 1895 г. 1234 арк.
2. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 11. Заявления домовладельцев города Нежина. 1896 г. 1024 арк.
3. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 13. Заявления домовладельцев. 1897 г. 448 арк.
4. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 16. Заявления домовладельцев. 1898 г. 593 арк.
5. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 19. Сведения о переменах в составах домовладений. 1898 г. 83 арк.
6. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирному податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 23. Заявления домовладельцев. 1899 г. 1087 арк.

7. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирного податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 33. Заявлення домовладельцев. 1900 г. 1112 арк.
8. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирного податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 37. Заявления домовладельцев. 1901 г. 1185 арк.
9. Ніжинський відділ державного архіву Чернігівської області. Фонд 345. Ніжинське міське квартирного податку присутствіє, м. Ніжин Чернігівської губернії, 1893-1919 рр. Оп. 1. Сп. 46. Заявления о квартирах для взимания налога. 1903 г.
10. Науковий архів ІА НАНУ. Фонд 64. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). Сп. 2007/271. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2007 р. у м. Ніжин Чернігівської області. 48 арк.
11. Науковий архів ІА НАНУ. Фонд 64. Фонд експедицій (звіти археологічних експедицій про розкопки та розвідки на території України). Сп. 2008/313. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2008 р. у м. Ніжин Чернігівської області. 35 арк.
12. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2009 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2010. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
13. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2010 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2011. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)

14. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2011 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2012. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
15. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2012 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2012. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
16. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2013 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2014. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
17. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2014 р. на поселенні Ветхе-1, у Ніжинському районі, Чернігівської області. Ніжин, 2014. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
18. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2014 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин, 2014. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
19. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2017 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин. 2018. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
20. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2018 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин. 2019. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
21. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2019 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин. 2020. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)

22. Науковий звіт про охоронні археологічні дослідження 2020 р. у м. Ніжин Чернігівської області. Київ-Ніжин. 2021. Особистий примірник Кедуна І.С. (не введено в науковий обіг за терміном давності)
23. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. К.: Рад. письменник, 1990. 558 с.

Література:

24. Адруг А. Художня кераміка та гутне скло Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть // Сіверянський літопис. 2022. № 5-6. С. 30-44.
25. Андрущенко О. Гончарська книгозбірня України / О. Андрущенко // Бібліотечний вісник. 2002. № 5. С. 23-49.
26. Балабушка В. Народнo-побутові традиції сіверян в історії культури України // Українська культура. Теорія та історія. 2018. С. 22-34.
27. Варивончик А. Кераміка в контексті художніх промислів України // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. 2015, № 33. С. 1-18.
28. Гавриш Л. Особливості збуту полив'яного посуду (кінець XIX – початок XX століття) // Сіверщина в історії України, випуск 12, 2019. С. 258-260.
29. Гавриш Л. Публікації дослідників Чернігівської губернії другої половини XIX ст. як джерело інформації про збут гончарних виробів // Сіверщина в історії України Випуск 4. 2011. С. 259-262.
30. Герасимчук О.М. Кустарні промисли на Чернігівщині в роки столипінської аграрної реформи // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Серія: історичні науки: №11: Збірник. Чернігів : ЧНПУ, 2015. Вип. 134. С. 210–215.
31. Готун І., Шевцова Л. Автуничі — селище гончарів X-XIII століть // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. Опішне: Українське Народознавство, 1995. Кн.2. С.61-76.

32. Готун І.А., Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас А., Петраускас О. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства // Археологія. 2005. №2. С.70-79.
33. Готун І.А., Петраускас А.В. Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1995. Опішне: Українське Народознавство, 1996. Кн.3. С. 73-82.
34. Декоративне мистецтво України IX-XXI століть: стильові трансформації, художні інтерпретації, загальноєвропейський контекст / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2019. С. 321-408.
35. Дорохіна Т. Ф., Луговик Т. В. Ніжинські етнографічні замітки в щоденнику Є. Ю. Спаської. Ніжинська старовина. Ніжин : Національна академія наук України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства, 2015. № 19. С. 14-23.
36. Дудко О. Кераміка середини XIII століття з розкопок у Новгороді-Сіверському // Сіверянський літопис. 2019. № 4-5. С. 3-7.
37. Зозуля С. Ніжин модерної доби: студії з історіографії, пам'яткознавства, персоналістики: монографія. К.: Вид. Олег Філюк, 2014. 344 с.
38. Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського; ред. Г. Скрипник. Київ, 2011. Т. 4. С. 119-161.
39. Казаков А. Чернігівські сіверяни // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2020. Вип. 2 (35). С. 412-415.
40. Кара-Васильєва Т. Дослідження наукової спадщини Євгенії Спаської у світлі підготовки та видання "Історії декоративного мистецтва України" // Матеріали до української етнології. 2016. Вип. 15. С. 199-205.
41. Каталог виставки XIV Археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908.

- 42.Кедун І. Археологічні дослідження в Ніжині у 2003-2004 роках // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2006. Вип. 2(5). С. 18-20.
- 43.Кедун І. До питання про першопочатки давньоруського Ніжина // Ніжинська старовина. 2013. Вип. 15. С. 13-16.
- 44.Кедун І. Дослідження в Ніжині та Новгороді-Сіверському в 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. К.: ІА НАН України, 2010. С. 187.
- 45.Кедун І. С., Пархоменко О. Г. До питання про локалізацію літописного Уненіжа// Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій, 2016. № 1. С. 77-87.
- 46.Кедун І., Крапивний Р. Археологічні дослідження "Охоронної Археологічної Служби України" в м. Ніжині в 2004—2009 роках // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2010. Вип. 9(12). С. 66-74.
- 47.Кедун І., Пархоменко О. Ніжин археологічний. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2018. 100 с.
- 48.Кедун І.С., Пархоменко О.Г. Археологічні дослідження поселення Магерки І в Ніжині.// Археологія і давня історія України, 2017. вип. 1. С. 163-166.
- 49.Кедун І.С., Прудько В.О. Археологічні експерименти на базі Центру експериментальної археології НКМ ім. І.Г. Спаського та НДУ ім. М. Гоголя // Сіверщина в історії України, 2017. Вип. 10. С. 67-70.
- 50.Клименко О. Гончарні вироби в ансамблі традиційного житла українців: Мальована миска // Історія декоративного мистецтва України: у 5 Т. т. 4; НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2011. С.119-161.
- 51.Коваленко В. П. До питань про першопочатки Ніжина // Тези II Чернігівської обласної конференції з історичного краєзнавства. Вип. I. Чернігів-Ніжин, 1988. С. 9-10.

52. Корпусова В. Стародавнє керамічне виробництво: основні ступені розвитку (за археологічними матеріалами України) / / Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. Опішне: Українське Народознавство, 1995. Кн.2. С.21-34.
53. Косміна О. Чернігівське Полісся у 1908 році. Унікальні світлини Анатолія Павловича / / Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/chernigivske-polissia-u-1908-rotsi-unikalni-svitlini-anatoliia-pavlovicha/> (дата звернення: 19.09.2023).
54. Косміна О. Чим жила Чернігівщина на початку ХХ століття / / Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/chim-zhila-chernigivshchina-na-rochatku-khkh-stolittia/> (дата звернення: 19.09.2023).
55. Косміна О. Чим торгували та як одягалися на Чернігівщині наприкінці ХІХ століття / / Локальна історія. URL: <https://localhistory.org.ua/rubrics/strii/chim-torguvali-ta-iak-odiagalisia-na-chernigivshchini-naprikintsi-khikh-stolittia/> (дата звернення: 19.09.2023).
56. Котенко В. Кераміка як маркер міжкультурних зв'язків давнього населення України: імпорти, запозичення, імітації // Археологія. 2018. № 4. С. 155-156.
57. Котенко В., Принь М. Формування джерельної бази керамологічних досліджень у контексті становлення академічної науки в Україні // Археологічна керамологія. 2019, № 2. С. 3-13.
58. Крапивний Р. Розвиток ремісничих спеціальностей на території Ніжинського полку у середині ХVІІ–ХVІІІ ст. // Український історичний збірник. 2013. Вип. 16. С. 58-67.
59. Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / Наукове видання. К. Темпора, 2006. 496 с.
60. Ликова О. Атрибутування глиняних виробів: суть проблеми // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 32. С. 61–68.
61. Любичев М. В., Мизгін К. В., Варацова К. Г. Практикум з основ археології. Навчально-методичний посібник / Навчально-дослідна

лабораторія Германо-Слов'янської археологічної експедиції Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків : С.А.М., 2014. 132 С.

- 62.Метка Л. Гончарні інструменти в історичному розвитку // Етнічна історія народів Європи. 2002. Вип. 12. С. 73–77.
- 63.Метка Л. Гончарство Слобідської України у другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття: асортимент та збут виробів // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 33. С. 27–32.
- 64.Мироненко Л. Керамічний комплекс Батурина ХVІІ – початку ХVІІІ ст. Дисертація на здоб. наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2017. 382 с.
- 65.Морозов О. Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2007. Вип. 3(6). С. 5-23.
- 66.Морозов О. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина. Вип. 11 (14), 2011. С. 99-104.
- 67.Морозов О.С. Нариси з історії стародавнього Ніжина: 1. Археологічні старожитності Ніжина та околиць 2.Чи існував Ніжин у ХІV столітті? // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 1(4). С. 26-43.
- 68.Нариси історії Ніжині козацької доби. Збірник публікацій та матеріалів / відп. ред. та упор. О.С.Морозов. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2019. 336 с.
- 69.Народознавчі та мистецтвознавчі праці Євгенії Спаської / голов. ред. Г.Скрипник; НАН України, ІМФЕ ім. М. Рильського. К., 2015. 600 с.
- 70.Оленич А.М., Бібіков Д. В., Івакін В. Г., Зоценко І. В. Експериментальна реконструкція давньоруського гончарного горну (за матеріалами розкопок ремісничого посаду Вишгорода)// Археологія і давня історія України, 2017. вип. 1 (22). С.225-229.

71. Оногда О., Чекановський А., Чміль Л. Підсумки, проблеми і перспективи вивчення кераміки середньої Наддніпрянщини II-ї половини XIII — XVIII ст. // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 446-453.
72. Оногда О.В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII-XV ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. Київ, 2012.
73. Органи місцевого самоврядування Ніжина: міська дума та управа (1870-1919) [кол. моногр.] / авт. кол.: Дмитренко Н.М., Ємельянов В.М., Діденко Т.О., Кулик В.В. Ніжин: П.П. Лисенко М.М., 2020. С. 240.
74. Пархоменко О. Археологічні пам'ятки XI–XV ст. Ніжина: компаративний аналіз історіографічної традиції та археологічних даних // Сіверщина в історії України. 2015. Вип. 8. С. 54-57.
75. Пархоменко О. Г. Літописні Уненіж та Ніжатин: проблема локалізації // Ніжинська старовина вип. 21(24). Ніжин. 2016 р. С. 45-51.
76. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. К.: УАН, 1933. 423 с.
77. Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. К.: КНТ, 2006. С. 57-70.
78. Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. К.: Молодь, 1993. 408 с.
79. Пошивайло О. Ілюстрований словник гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). Опішне, 1993. С. 154-155.
80. Пуголовок Ю. Актуальні питання вивчення гончарства козацької доби // Збірник матеріалів I Міжрегіональних археологічних читань. Суми, 2015. С. 112-115.
81. Пуголовок Ю. До історії вивчення гончарства літописних сіверян (роменська культура) // Археологічна керамологія. 2019, № 2. С. 17-28.
82. Пуголовок Ю., Котенко В., Єфанова С. Обробка кераміки в польових і камеральних умовах (методичні рекомендації). Матеріали Археолого-

- керамологічної літньої академії в Опішному, вип. 1. Опішне : Українське Народознавство, 2017. 40 с.
- 83.Рахно К. Гончарство у традиційній культурі слов'янських народів: міфологія й обрядовість: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів. 2010.
- 84.Рахно К. Гончарський фольклор у записах Миколи Гоголя: Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми слов'янської філології» / Укладач І. Бакаленко. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. С. 61-65.
- 85.Рахно К. Перунове полум'я. Міфологія та обрядовість слов'янських гончарів: монографія. Полтава : АСМІ, 2012. 433 с.
- 86.Роготченко О. Вітчизняна кераміка повоєнного періоду: Шлях від радянської доктрини до європейської // Художня культура. Актуальні проблеми. 2016. Вип. 12. С. 176-185.
- 87.Сарачев И.Г. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья // Григорьев А.В. Северская земля в VIII - начале IX века по археологическим данным. Тула, 2000. С. 225-236.
- 88.Сватковський С. Гончарство в етносоціальній системі лівобережної України кінця XVIII – початку XX століття // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. 2014. Вип. 32. С. 143-150.
- 89.Сватковський С. Регіональні відмінності традиційної кераміки Лівобережної України. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2014. № 1. С. 122-126.
- 90.Сержант Л. Витоки символіки форми й орнаменту кераміки Чернігівщини // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр. К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. Вип. 8. С. 157-165.
- 91.Сержант Л. Творчість династії Піщенків з Ічні в контексті гончарства Чернігівщини кінця XIX – середини XX століття // Українське

- мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. 2016. Вип. 16. С. 229-236.
92. Сержант Л. Художньо-стилістична своєрідність гончарства Чернігівщини XVIII – першої третини XX століття. Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії : збірник наукових праць / Нац. акад. наук України, Ін-т мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Вип. 14. 2014. С. 183-190.
93. Ситий Ю. До питання про локалізацію літописного Ніжати́на та Унені́жа // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. 2005. Вип. 1(4). С. 7-13.
94. Ситий Ю., Калашник Є. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кін. XX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Київ, 2013. Вип. 22, Ч.І. С. 129 -136.
95. Ситий Ю., Калашник Є. Чернігівський гончарний осередок козацької доби у світлі археологічних матеріалів кінця XX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. 2013. Вип. 22, ч. 1. С. 129-136.
96. Спаська Є.Ю. Етнографічні щоденники (підготовка до друку Т.Діденко (Ніжин), передмова О.Морозова (Ніжин)) // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії №2: Історико-культурологічний збірник. Випуск 2 (5) / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК. 2006. С. 151-169.
97. Сучасне традиційне гончарство України: утилітарна та декоративна функції // Матеріали до української етнології, 2021. №20 (23). С.175–184.
98. Сушко А. О. Первинна статистична обробка давньоруської кераміки // Пам'ятокознавчі студії: проблеми, практики, перспективи розвитку : збірник наукових праць / редкол.: Титова О. М. (голова) та ін., 2020. Вип. 1. С. 317-323.
99. Триколенко О. Древні форми в традиційній українській кераміці // Проблеми розвитку міського середовища. 2015. Вип. 1. С. 91-102.

100. Троцька В. Гончарні горни для випалювання іграшки опішненського гончарного району ХХ – початку ХХІ століття // Гуржіївські історичні читання. Вип. 6, 2013. С. 202-204.
101. Троцька В. З історії вивчення асортименту глиняного посуду доби Русі // Етнічна історія народів Європи. 2009. Вип. 29. С. 100–111.
102. Троцька В. З історії вивчення використання глиняних виробів у звичаях та обрядах на Русі в Х–ХІІІ століттях // Етнічна історія народів Європи. 2010. Вип. 31. С. 55–61.
103. Троцька В. З історії дослідження випалювальних споруд Х-ХІІІ століть Лівобережної України // Сіверянський літопис. 2011. № 6. С. 3-9.
104. Троцька В. Історія дослідження глиняного посуду киево-руської доби на території України // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2017. Вип. 10. С. 96-100.
105. Фатюк О. Вивчення історії становлення стародавнього суспільства від неоліту до козацької доби (за матеріалами археологічної колекції фондів Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського) // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. 2011. Вип. 11(14). С. 79-82.
106. Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини ХVІ—ХVІІІ ст. Дис. канд. істор. наук. К., 2010.
107. Чміль Л. Результати і перспективи дослідження технології виготовлення керамічного посуду Середньої Наддніпрянщини ХVІ — ХVІІІ ст. // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2018. Вип. 4 (29). С. 323-341.
108. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. К., 1851. 724 с.
109. Щербань А. Декор ліпленого посуду літописних сіверян // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 89-92.

110. Щербань А. До питання про видобування глини за доби козацтва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник за рік 2007. Опішне: Українське народознавство, 2011. Кн. III. Т. 1. С. 123-126.
111. Щербань А. Л. Природно-кліматичний чинник впливу на розвиток орнаменталії народної кераміки (на прикладі Лівобережної України) // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2014. Вип. 20(2). С. 173-176.
112. Щербань А. Орнаменталія кераміки Лівобережної України як знакова система (історія вивчення) // Культурологія, 2018. Вип. 60. С. 272-280.
113. Щербань А., Щербань О. Форми та призначення українського глиняного посуду другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття // Народознавчі зошити, 2015. № 2. С. 435-444.
114. Щербань О. Якісна передача професійних знань як фактор розвитку сучасного гончарства // Постметодика, 2011, № 1 (98). С. 55-57.
115. Щербина Е. Українське народне гончарство і його термінологія // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2009. № 3. С. 165-170.
116. Щербина С. Гончарні цехи Північного Лівобережжя у другій половині ХVІІ –ХVІІІ ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2011. Вип. 4. С. 160-163.
117. Щербина С. Ремісничі цехи на території Ніжинського полку у ХVІІ–ХVІІІ ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2015. Вип. 8. С. 119-123.
118. Щербина С. Цехове ремесло на території Північного Лівобережжя другої половини ХVІІ – початку ХVІІІ ст.: історіографія питання // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2013. Вип. 6. С. 199-203.
119. Щербина С. Цехові книги із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Сіверянський архів. 2008. С. 28-33.

120. Щербина С. Ремісничі цехи на території Ніжинського полку у XVII–XVIII ст. // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. К.: Глухів, 2015. Вип. 8. С. 119-123.
121. Щербина С. Розміщення ремісничих цехів на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся. 2009. Вип. 51. С. 16-23.
122. Ясновська Л. Давньоруське керамічне виробництво Чернігівщини // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки. 2014. Вип. 20. С. 238-249.
123. Ясновська Л. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр. К.: ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 216-225.
124. Ясновська Л. До історії дослідження керамічного виробництва Чернігівщини в давньоруську епоху // Сіверянський літопис. 2007. № 2. С. 14-24.

Додатки

Рис. 1. Гончар за виготовленням посуду. Олешня, Чернігівщина, 1908. Фот. Анатолій Павлович. [53]

Рис. 2. Горн, заповнений посудом для обпалу. Село Олешня, Чернігівщина. 1908 рік. Фотограф Анатолій Павлович. [53]

Рис.3. Кахлева піч. Місто Ніжин, Чернігівщина. 1925 рік.
Фотограф Марія Фріде. [54]

Рис.4. Ярмарок. Гончарний посуд.1897—1900 рр. Місто Чернігів. Фотографія Миколи Могилянського. [55]

Рис.5. Археологічні пам'ятки та охоронні зони на території м. Ніжина: 1. Ніжатин (ур. Замок / Старе місто); 2. Уненіж (ур. Кошуна / Городок); 3. Пос. Переяславське; 4. Нове місто; 5. Можливе місце битви на Ніжатиній ниві; 6. Місце знахідки поховання воїна кочівника XII-XIII ст.; 7. Пос. Воздвиженське.

[47, с.28]

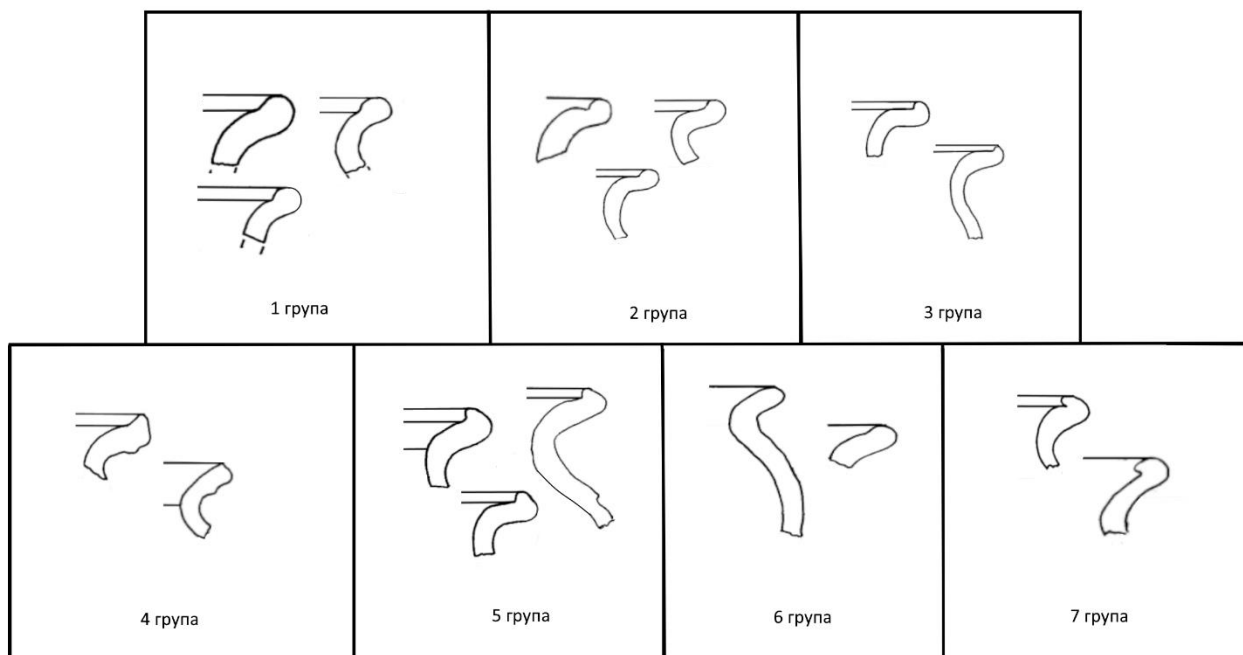

Рис.6. Виокремлені групи вінець кругових посудин давньоруського часу.

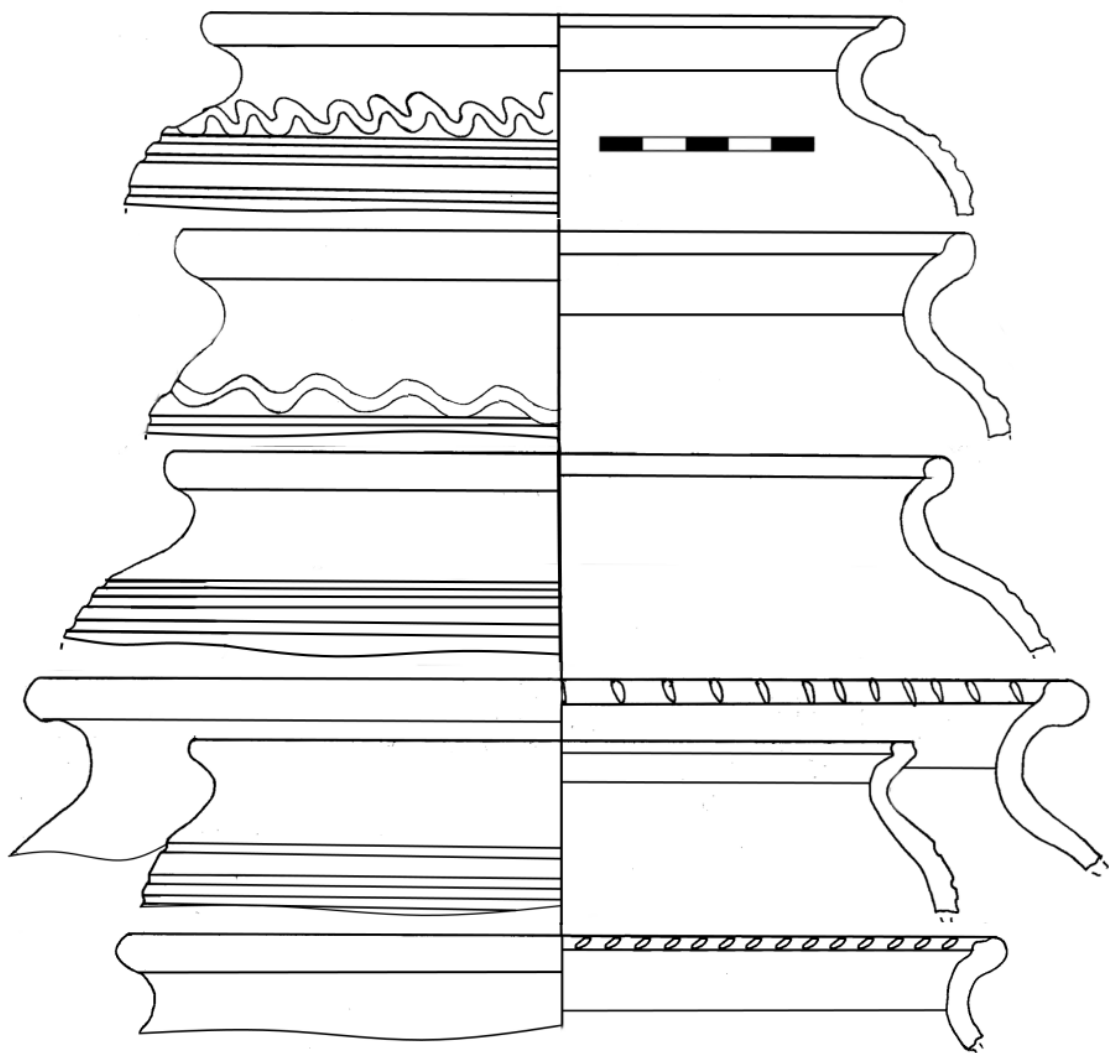

Рис.7. Види декорування давньоруських посудин.

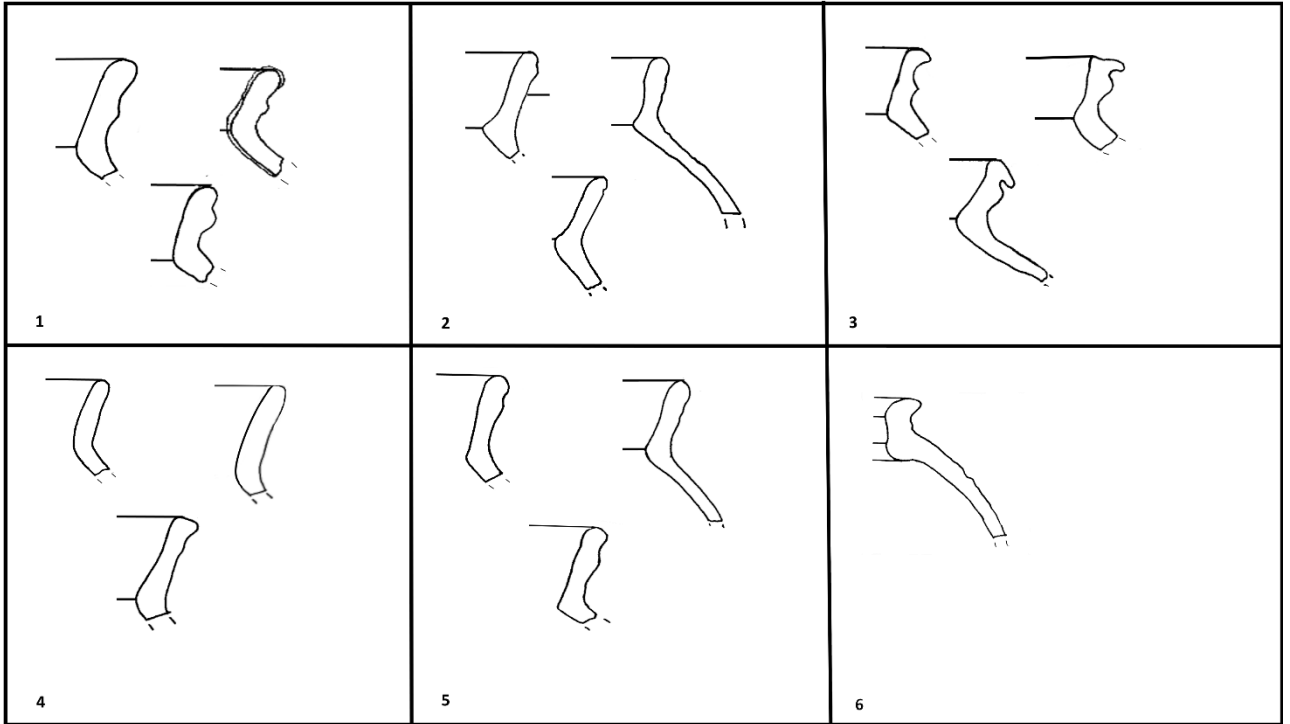

Рис.8. Виокремлені варіанти вінець горщиків ранньомодерного часу з розкопок Ніжина.

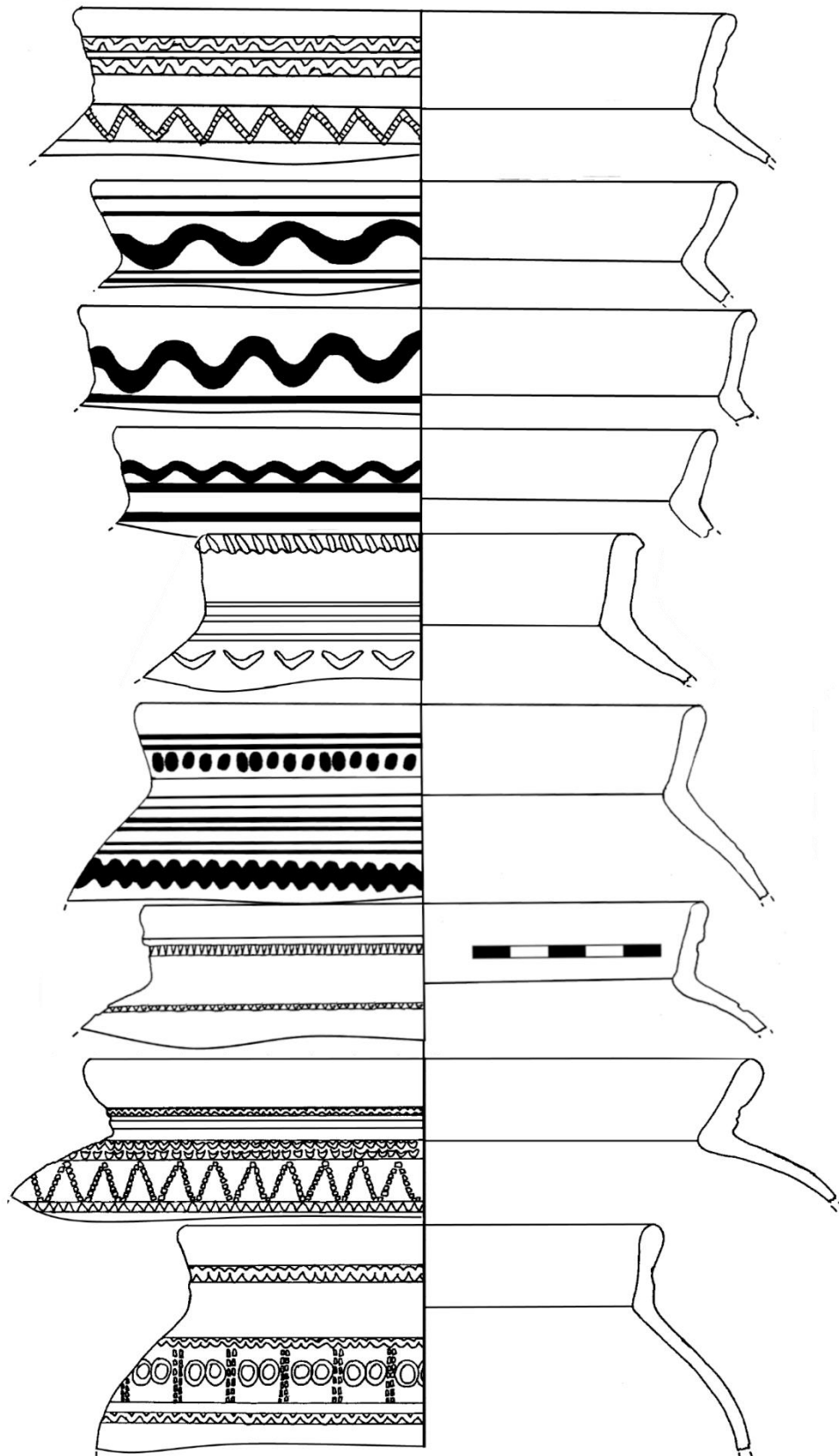

Рис.9. Орнаментування на горщиках ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .

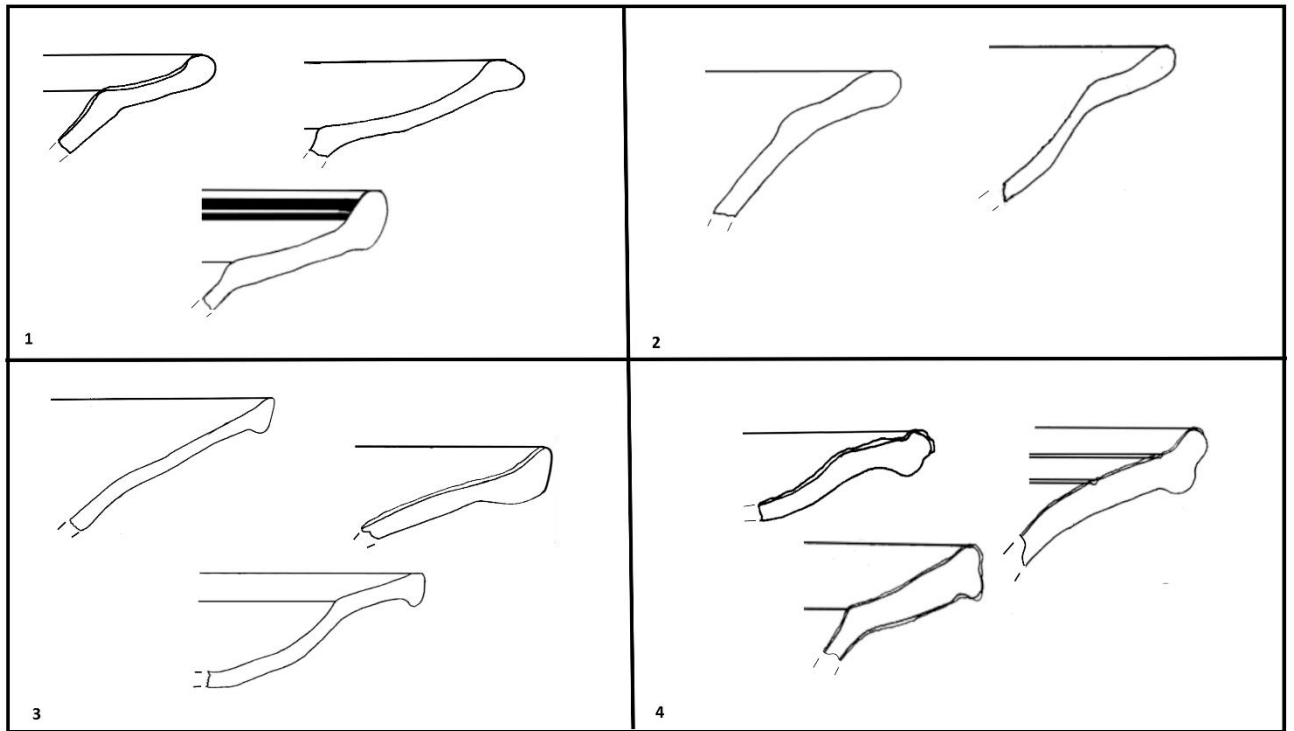

Рис.10. Виокремлені типи вінець тарілок ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .

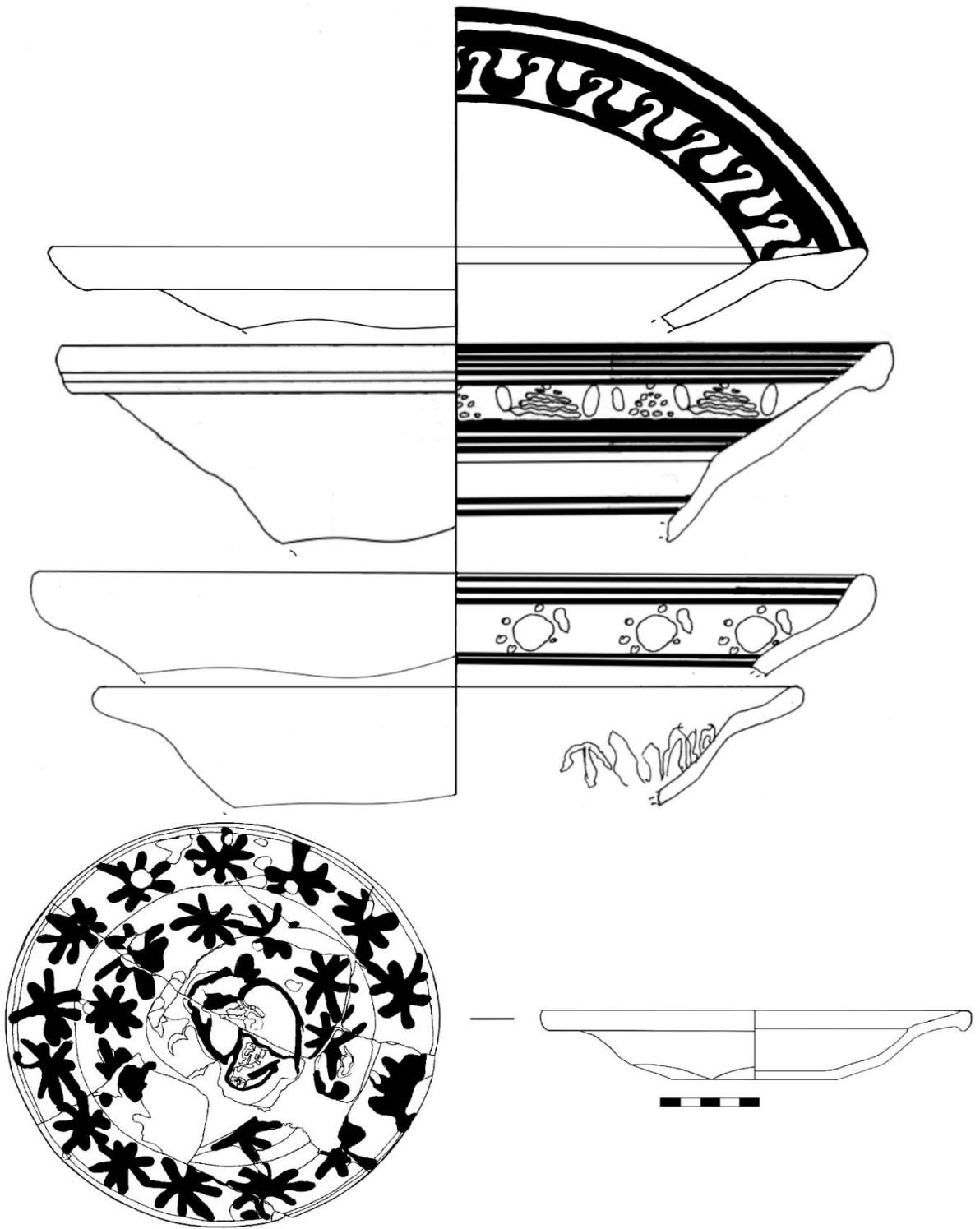

Рис.11. Орнаментування тарілок ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .

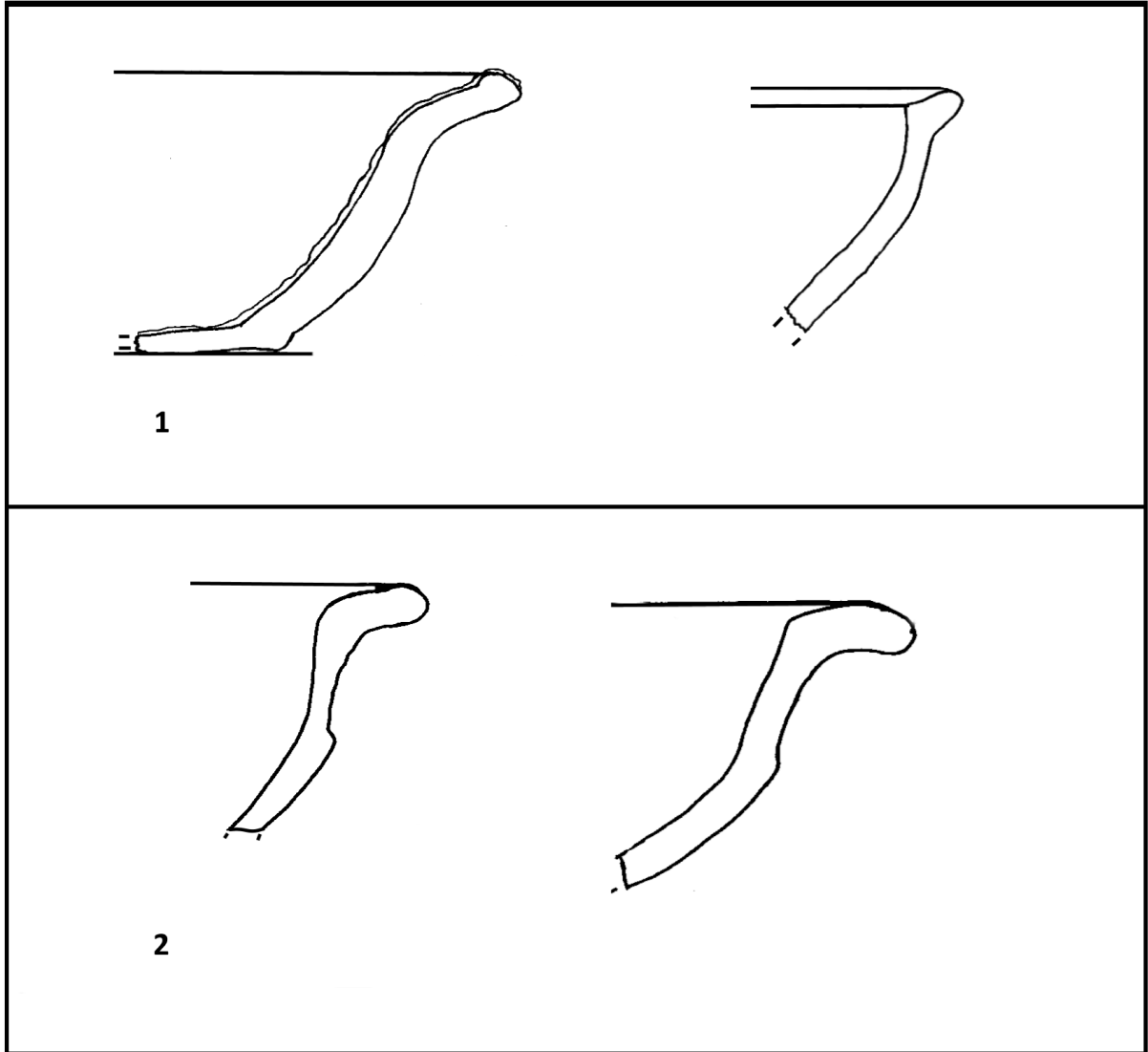

Рис.12. Виокремлені типи вінець мисок ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .

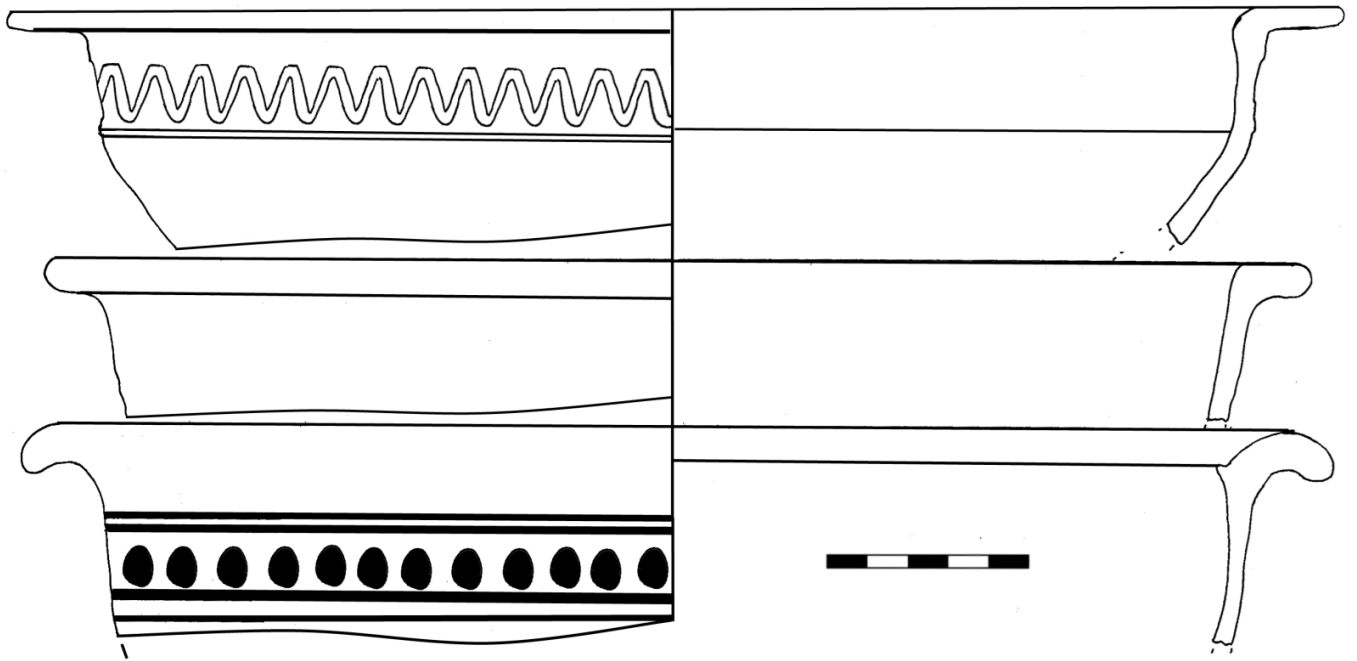

Рис.13. Макітри ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .

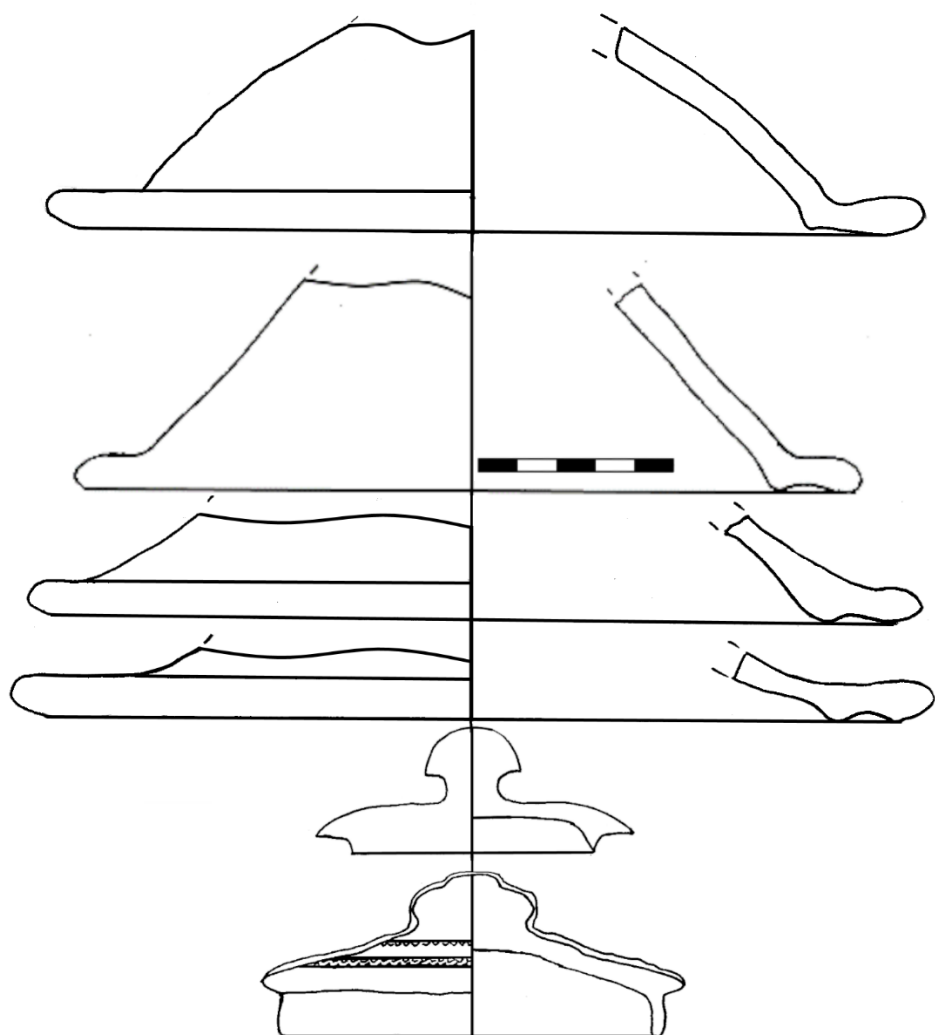

Рис.14. Кришки ранньомодерного часу з розкопок Ніжина .